

Բագրու

ԱՆՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԹԵԱՄ

ԲԱՅԱՌԻԿ ԹԻԻ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ՝ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻՆ

Բ Ա Գ Ի Ն

Ե. ՏՄԻ 1966 ՅՈՒՆՈՒԱՐ
digitised by A.R.A.R. @

ԹԻԻ 1

باكين
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد اوتين كارنيك فزانجيان

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

բւգին
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՐԹԻՇՏԻ

ՀԱՐԻՑ ԽՄԲԱԳԻՐ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐ
 ԵՂ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ, Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ
 ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
 ԱՆԴԱՄՆԵՐ
 Յ. ԳԵՂԱՐԴ
 Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Վ. ՇԵԱԿԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷ
G. SASSOUI
 Rue Sélim Boustany, Beyrouth - Liban

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ
 ՀԱՄԱՍՏԵՂ
 ԵՂ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ
 Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ
 Մ. ԻՇԽԱՆ
 Յ. ԳԵՂԱՐԴ
 Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ
 Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ս. ՅԱՐԻ, ԹԻԻ 1

ՅՈՒՆԱՌԱՐ 1946

ՊԵՏՐՈՒՄ

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

Այս տարի Համաստեղի ծննդեան 70-ամեակն է եւ իր գրականութեան 50-ամեակը:

«Բազմ»ի խմբագրութիւնը ամիսն հրնումն է մըն է, որ կը դիմաւորէ տաղանդաւոր գրագէտին անձն ու տաճարականներու անոր վաճառքը:

Ոչ մէկ կասկած, որ Համաստեղ յետ-եղեռնի մեր գրականութեան ամէնէն վաւերական անուններէն մէկը համդիսացաւ Սփիւռքի թէ Հայաստանի մէջ:

Իր գրական կշիռը բարձր եղաւ առաջին ֆայլերուն իսկ եւ շարունակեց բարձր մնալ ամբողջ յիսուն տարի, – «Գիւղ»էն մինչեւ «Ազօր»-ը:

Համաստեղ, հաւատարիմ աստեղային իր անունին, հաւասար ուժգնութեամբ մը փայլեցաւ գրական տարբեր ուղիներու մէջ, – պատմութիւն, վէպ, բանաստեղծութիւն, արձակ քերթուած, կատակերգութիւն եւ ազօր: Համաստեղի անունով ներկայացած իւրաքանչիւր նիւթի ըստեղծագործութեան առիթով՝ մեր մեր գրականութեան մէջ արձանագրուեցաւ նշանակալից նուաճում մը: Այս իրողութենէն մեկնելով կը յայտնենք, որ «Սպիտակ Ձիւղ»-ին հեղինակը առաջին իսկ օրէն իր մօրն հասակը աշտանակեց գրականութեան երկվարին վրայ եւ արշաւեց մեր բարձունքներու ի խնդիր:

3804

✽

1924-ին, երբ առանձին հատորով լոյս տեսան իր առաջին պատմութեան, Ռ. Դարբինեան «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, իսկ Դ. Անանուն «Խորհրդային Հայաստան»-ի մէջ, հրապարակ եկան ընդարձակ գրութիւններով եւ մեծ խանդավառութեամբ ոգգունեցին այս նոր այլ մեծարժէք անունը, որուն գրականութիւնը հարագատ մէկ շառաւիղը համարեցին մեր տոհմիկ գրականութեան:

Ժամանակը ցոյց տուաւ, որ Համաստեղի մասին առաջին անգամ արտայայտուող յիշեալ մտաւորականները չէին սխալած իրենց դատումներուն մէջ:

Այդ քուսկանէն առիւն, բազմաթիւ գրութիւններ լոյս տեսան Համաստեղի գրականութեան մասին, բարձր գնահատելով անոր ստեղծագործ տաղանդը:

Երեւ յաջորդական սերունդի գրական ներկայացուցիչներ արտայայտուած են Համաստեղի մասին, Ահարոնեանէն եւ Օշականէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերու երիտասարդ գրողները: Բոլորն ալ առաւել կամ նուազ չափով հաստատած են, թէ անոր գրականութիւնը կրցած է դիմանալ ժամանակին եւ տոկալ փոխուող ճաշակներուն:

«Բագին»-ի 5-րդ տարւան այս առաջին թիւը ամբողջութեամբ Համաստեղին նուիրելով՝ կ'ուզենք ընդգրծել անոր ընդարձակ վաստակին մէջ հետեւեալ հիմնական յատկանիշը--

Համաստեղի վաստակը ոչ միայն հայ տոհմիկ գրականութեան ցայտուն արտայայտութիւններէն մէկը կը հանդիսանայ, այլ անոր ստեղծագործութեան խորունկ ծալքերուն մէջ մարդն ու մարդկայինը կը կազմեն էական տարրերը եւ ունին համամարդկային շեշտ նկարագիր մը:

«Բագին» այս բացառիկ թիւէն զատ, 1986-ի յոբելինական տարւան ընթացքին յաճախ առիթը պիտի ունենայ Համաստեղի գրականութեան մասին արտայայտուելու, տարբեր հեղինակներու ստորագրութիւններով:

Խմբագրութիւնս կ'ողջունէ վաստակաւոր յոբելիարը եղբայրական խորունկ զգացումներով:

152-2000

20215-ԱԿ

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Հ Ա Մ Ա Ս Տ Ե Ղ

Վերջին տասնամյակը երեւան չբե-
րու մեծ դէմքեր եւ գործեր հայ գրակա-
նութեան մէջ: Եւ ասիկա շատ հասկնալի
ու բնական է: որովհետեւ պատերազմա-
կան ու յետ-պատերազմական աշխար-
հասասան իրողարձութիւնները, որոնք
աւարկու գերեզմանոցի մը վերածեցին
մեր պատմական հայրենիքի մէկ կարե-
ւոր մասը, իսկ միւսն ալ գրին մահացու
վտանգի մը շարունակական սպառնալի-
քին տակ, չափազանց աննպաստ էին գը-
րականութեան զարգացման համար:

Գեղարուեստը ընդհանրապէս եւ գե-
ղեցիկ գրականութիւնը մասնաւորապէս
չեն կարող յիթիլ հոն, ուր մարդկային
կեանքը ենթակայ է կատարեալ անապա-
հովութեան ու անդադար վերիվայրուի-
ներդ: Եւ ուր ազգային ու անհատական

գոյութեան պայքարը իր սոցիալապաշ-
տեմին մէջ կը ուղարկէ ժողովրդի թէ՛ ֆի-
զիքական եւ թէ՛ հոգեկան ստեղծագործ
ուժերը:

Գեղեցկութեան վերարտադրութիւնը,
ինչպէս եւ գեղեցկութեան վայելքը, կը
պահանջէ ոչ միայն նիւթական, այլեւ
հոգեկան որոշ, դէժ նուազագոյն ան-
զորութիւն, որ անհրաժեշտ է ամփոփ-
ուիլ կարենալու համար ստեղծագործու-
թեան եւ տրուեստի աշխարհին մէջ: Այդ-
պիսի տեղորոշութիւն մը դժբախտաբար
հայութիւնը չկրցաւ ունենալ արդէն ան-
ցած ա՛յնքան փոթորկալի տասնամեակի
ընթացքին: Եւ որքան հայ մարդը մտ-
էր արեւան ծովի մէջ լողացող իր հայրե-
նի երկրին, այնքան աւելի զգուշաւ էր
անոր համար պահպանել հոգեկան խա-
ղաղութիւն եւ հասարակչութիւն: Երբ
արհաւիրքներ, մէկը միւսէն աւելի ցըն-
ցող, կը հետեւէին իրարու, երբ ճակա-
տադրական անողոք հարուածները շտե-
յուցիւ թափով մը կ'իջնէին հայ ժողո-
վրդի գլխուն եւ հիմն ի վեր կը խախ-
տէին անոր գոյութեան հիմերը ու կը
քանդէին, կը վտանգէին հայ ազգային
գերագոյն արժէքները, բնականաբար ոչ
միայն չէին կարող զարգանալ խոշոր նոր
ստղանդներ հայ գեղեցիկ գրականու-
թեան մարդին մէջ, այլեւ հիները կ'են-
թարկուէին կաթուածահար, ամուլ վի-
ճակի մը:

Փոփոխութիւնները անհատական եւ
ընկերային կեանքի մէջ սովորաբար ազ-
դու խթաններ են տրուեստի զարգացման
համար. սակայն, երբ անոնք որոշ սահ-
մանէ մը կ'անցնին եւ հիմնայատակ կ'ը-
նեն թէ՛ ազգին եւ թէ՛ անհատին գոյու-
թեան պայմանները, այն ատեն ստեղծա-
գործական կարողութիւն ունեցող ան-

հասնելու ուղիքը, միտքը եւ եռանդը կենսական տնտեսականությանը կը սպառնան ինքնապաշտպանութեան հոգերու վրայ, կը հեռանան արուեստի ու գեղեցիկ գըրականութեան աշխարհէն եւ, ըստ կարելւոյն, կը կեդրոնանան քաղաքական, տնտեսական, բնկերային, ռազմական եւ թեքնիք ճիւղերու վրայ, որոնց օգնութեամբ միջոցներ կը դարձնուին հասարակութեան սպառնացող վտանգները կտեսնելու համար: Այդպիսի ժամանակներու մէջ դիպարուեալը կը դառնայ եւ կը նկատուի շիւք, շտայտութիւն, որ անարժէք է մարդու մը համար, երբ ան հաց չունի ուտելու, անկիւն մը չունի հանգիստ առնելու եւ ոչ մէկ վստահութիւն ունի ոչ միայն այսօրուան, այլեւ վաղուան համար: Երբ անասնական կիրքերը կը դործէին սանձարձակօրէն, երբ Ֆիդէլքայան գոյութեան խնդիրներն եւ երկրաւոր հոգիներ կը ճղմէին, կը խեղդէին անհատի հոգիին մէջ աստուածային մը դուռները դէպի վեհ, գեղեցիկը, ազնիւը, յաւիտենականը, խորհրդաւորը, եւ երկնայինը, ինչպէս կրնային ծաղկել արուեստն ու գրականութիւնը:

Այսօր ալ առկա էին մեր երկրին մէջ ժողովրդի միտքն ու ստեղծագործութիւնը կաշկանդուած են միջնադարեան հաւատաքննութեան դատաւարայն միջոցներով, իսկ երկրէն դուրս եղած մեր գաղթական թշուառ դանդաղները՝ թրքական եւ թաղանթն հազիւ ազատուած՝ կը թափուին անհիւրընկալ օտարութեան մէջ, հացի ու հանգիստի կարօտ, եւ առօրեայ հոգեմաշ հոգսերով բեռնաւորուած: Այսպիսի պայմաններու մէջ չի կարող առաջ դալ կենսարար այն միջավայրը, որ անհրաժեշտ է արուեստի ու գրականութեան բարձր արժէքներու կերտման համար:

Հայկական բովանդակ իրականութեան մէջ օտարայն օտար մը կայ. եւ այդ օտարը ամերիկահայ գաղութն է, որ, բախտաւոր թաղանթներն մը կաղմելով, ասպանով հեռաւորութեան վրայ միայն ապրեցաւ մեծ պատերազմի աւերներուն ու աղէտներուն բերած սարսափները եւ

կրցաւ պահպանել անփնտռ իր ստորգ ու համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակը: Այս երջանիկ օղորտ վրայ էր միայն, որ վերջին տասնամեակի ընթացքին մահուան անմիջական երկիւղը երբեք չհամակեց գանդուածօրէն մեր հայրենակիցներու սրտերը, եւ նոյնիսկ կարճ ժամանակի մը համար չիւղղեց անոնց մէջ մարդկային վեհագոյն զգացումները ու չի թեց զանոնք անասնային աստիճանի մը, որուն հասան հայկական մեծ զանդուածները քանի մը անգամ մեր պատմական երկրին եւ ուրիշ հայկական գաղութներու մէջ՝ կենաց եւ մահու պայքար մղելով:

Ահա թէ ինչու ընդհանուր ամայութեան եւ ամլութեան մէջ ամերիկահայ գաղութը այժմ ամէնէն աւելի կենդանութեան, վերադարձման նշաններ ցոյց կու տայ, ժամանակաւորապէս դառնալով հայ ազգայն մտքի ու ստեղծագործութեան կեդրոն, ինչպէս նաեւ հայ մշակութային արժէքներու եւ ուժերու հաւաքման վայր:

Մասնաւորապէս գեղեցիկ գրականութեան մէջ ամերիկահայ գաղութը կու տայ խոստմանից գէժ մը, որ իր առաջին իսկ քայլերով կու գայ գրականութեան տեղ մը հայ լուսաւորն արձակագիրներու՝ Զօհրապի, Զարգարեանի, Արփիարեանի, Յ. Քիւֆէճեանի (Օշականն) եւ այլոց յարբին մէջ: Մեր խօսքը Համաստեղի մասին է, որուն գրական գործը հաղիւ երկու տարուան կեանք ունի, բայց որ արդէն կրցած է քանի մը գոհարներ տալ մեր նորագոյն գրականութեան:

Իր առաջին իսկ պատմութեան, որ լոյս տեսաւ «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ, 1921 թ. Մարտ 19-ին, (Եւն Գիւղի Եիմ օրերէն՝ վերնադրով), Համաստեղ հրապարակ կու գայ արդէն իրեն կազմաւորուած մարպետ մը: Ոչ մէկ աւելորդ խօսք եւ նախադասութիւն, ապրեցողի խտացում ոճի եւ պատկերաւոր պարզութիւն. անհաւատալի է ուղղակի, որ «Եւն Գիւղի» հին օրերէն իման գրութեք մը կրնայ սկսնակի մը առաջին գործը լինել:

Հայ գիւղական կեանքի անպատշաճ, թարմ ու կենդանի պատկերներ կու տայ երիտասարդ հեղինակը իր այս անդրանիկ պատմութեան մէջ: Մանկական անհոգ օրերու յիշողութիւններ են ձեր առջեւ՝ խորունկ թախիծով մը ներշնչուած, — յիշողութիւններ, որոնց մէջէն քանի մը թիթեւ բայց դունազեղ գծերով կը նըկարտուի ձեր առջեւ հայրենի գիւղը իր չէն օրերուն, իր երանելի անհոգութեան ու միամտութեան մէջ:

«Իմ տեղը ձայնակողմեան, քանաւայի դասն էր: Ձայն կողմս վարագոյրով գոցուած աւազանն էր, իսկ գիմացս, խորանին վրայ, խունկի ծովոյնով սեւցած Աստուածամօր ճկարը: Կապոյտ, երկնագոյն աւազանն մէջ Աստուածամայրն էր. Պաւստինն մէկ մասով ծածկուած էր Յիսուս մանուկի մերկ մարմինը: Աստուածամօր դէմքը երկար էր, նշանաւ աչքերուն վերեւ երկար քարթիչներ ու կոր յօճիք, չիմացի կնոջ մը դիմագծով, իսկ գլխին վրայ շրջանաւորուած էր դեղին լոյսէ կամար մը: Յիսուս մանուկը իր մօր գրկին մէջն էր. կը խնայար. քուերը կարն, աչքերը բիչ մը շիւ. գլխին վրայ կար կամար մը լոյսէ ճաղերով: Ու ես կը դիտէի. կարծես Աստուծոյ երկար ձեռքը դրած ըլլար հոն:

«Եկեղեցիին մէջ կը մտածէի յանախ: Կը մտածէի, որ վեցս Կարապետին քովն է, սի գուցէ չվերադարձնէ: Կարապետ չար տղայ է՝ կը հետեւցնէի. օր մը տեսայ, բէ ինչպէ՞ս Մանանեց տանիք Ծղսային մագերէ քաշէնց: Եկեղեցիին մէջ կ'երեսկայէի քրքններուն տակ կայմած ուղտերուն երկար վիզն ու անոնց արոնքը: Կը յիշէի ուղտագանին կտրուած ակնոցներով էրը: Միտէս կ'իյնար վարժապետին խոշոր բիթը, ու քաղաքան Կիրային ճաղատ գլուխը: Կը քրափէի յանկարծ, երբ «Սուրբ Աստուած»ը կ'երգէին. ուշ մնացողի մը պէս քանի մը բառով կը հետեւէի ու կը կանգնէի. հեզ մըն ալ ձայն ձգելու համար կը սպասէի վերջանալուն»:

Աստուածամօր եւ Յիսուսի պատկերին առջեւ, աղօթքի պահուն, դեղնուկ

տղային այս մանկական հետաքրքրութիւններն ու առօրեայ մտահոգութիւնները ինչո՞վ կը տարբերուին տարեքաւոր հայ գիւղացիին կենցաղային խոհերէն, որոնք ա՛յնքան բնական եւ միեւնոյն տեն ա՛յնքան զարմանալի կերպով կը խառնուին անոր աղօթքին ու երկնային տրգայութեան միամիտ երազներուն հետ: Գիւղը ինքն է որ հազարաւոր տարեկան երեւոյթները կրող իր նախնական հոգեբանութեան հակադրութիւններով կը մերկանայ ընթերցողին առջեւ...

Այս փոքրիկ պատմութեան տպագրութեան աւելի քան տարի մը հոգը, 1922 թ. Յունիսի 10-էն սկսած մինչեւ նոյն թ. Օգոստոսի 5-ը «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ դարձեալ, Համաստեղ յաջորդաբար կու տայ չորս նոր պատմութեանքներ — «Զանգը Կար Աման էր», «Աստղկամ Սայլը», «Նապատակի մը Օրագիրը» եւ «Տափան Մարգարը»:

✽

Կար Աման երկրի խորքերէն Ամերիկա դադրած հայ գիւղացի մըն է, որ մեքենայականութեան այս ահուկի ժխորին մէջ չի կրնար մոռնալ իր հայրենի գիւղը. իր ուշքն ու միտքը հոն են, իր բոլոր վանդակ հոգին անդիմադրելի թափով մը կ'ապրի հայրենի յուշերով, որոնց մէջն է թաղուած իր կեանքի քանաստեղծութիւնը եւ իմաստը:

«Ո՞վ չէր ճանչնար զայն — հասակը հողին կէտ, վայտ ոտքերով, ուտերը ազնիւ պէս կ'որցած, քսիքփումն ու հատ պիտերով Կար Աման: Ունէր ոսկրոտ ու ցից աչտեր, կզակը մաշած, խորտաւորտ դիմագիծ մը՝ Հայաստանի լեռներն ու ձորերը յիշեցնող:

«Սրճապանին տղաները հետը կ'իյնային, կը հեցնէին, շատ անգամ կը քարկոցնէին, երբ Կար Աման սկսէր իր կեանքէն դուրս գալ պատմել: Անոր կարեւոր դրուագներէն մէկը՝ երկու գամշներու կոխն էր: Կը պատմէր, թէ ի՞նչպէս երկու տարբեր արտերէ երկու գամշներ, դունչներին վեր տնկած, մկռալով, իրարու մօտեցան, եղջիւր եղջիւրի քանցքին»:

կը պատմէր խաշնաբաններու հետ ունեցած կռիւները, յետոյ շատ խոշոր քարկտայտ օձ մը սպաննելը:

«Կար Ամու, ամէն անգամ որ դրուագ մը պատմէր, մանրամասն կը յիշէր Սեֆարը, ուր ցայլերու որբեր կային, վանքին նստիւն, ուրկէ գիւղին նախնիք կ'անցնէր. յանախ կը յիշէր Պաղակը, տրուն ճգնաբան վրայ, արագիւի մը խոշոր բոյնին ղէմ գիւնաց, շինուած էր նաեւ իր խուղը...»

Եւ մանկական միամիտ յափշտակութեամբ Կար Ամու կը յիշէր ունցած երանքէն օրերը:

«Ե՛հ, ի՛նչ օրեր էին, եյր ազօթք կողմերէն ծայր շտուած հովերուն, քոշուններուն հետ կարմունքէն մինչեւ Հոգիար մէկ շունչով կ'իջնէր, երբ ցորեանները ոսկիի գոյն կ'առնէին, երբ մոգիները կը խալածէր աւ իրենց խաղերովը տարուած խաշնաբաններուն կը սպասեար: Շատ անգամ ճղարան դեղին մատներուն մէջ տեղ, փայտը ամուրթին, կը մօտենար աւ կը խօսէր. — Հէ՛յ մի վախեար, խաշուն, ես որ էստեղուամբն եմ, աշուրնուդ վըրայ ունի կայ ըսող չըլլիր»:

Հայրենի դիպի արտերուն եւ այգիներուն պատկանէն էր եղած Կար Ամուն եւ դեռ ինչե՛ր, ինչե՛ր ունէր պատմելու այս հեռու որ օտար աշխարհին ինկած էր բախտակից Հայրենակիցներուն:

«Աղջկան մը հասակին հսկող սիրտ-հարի մը պէս կը հսկէր օրը օրին ամուսնու հասակը ցորեաններուն: Գիշերները, երբ լուսնկան մանգաղի մը պէս զախուէր, արտերուն մէջէն կը լսէր խուլ, անորոշ աղմուկ մը: Անումի աղմուկն էր այդ ցորեանները դէպի հումմաքի լուսնկան հասակ կը քաշէին»:

«Իսկ երբ արտերը կը հնձուէին, Կար Ամու շագուաի մը պէս» իր խուղը կը թառէր այգիները հսկելու համար: Եւ գիշերները. երբ «Տիգրանակերտի ճամբէն, պղնձագոյն քարներու զանգակաւոր կարաւանը կ'անցնէր, Կար Ամու՝ կոնակի վրայ նստած՝ աստղերը կը դիտէր: Ան շատ անգամ փորձեր էր, որ, երբ վանքին գմբէթին վրայէն տեսող մը նեղուէր

գիւղին մէջ, մահ կար: Երեք աստղերով քերտկին երբ կ'անգուն մը բարձրանար, Պաղակի եղբորէն գիւղին ջրուաները կ'անցնէին»...

Ո՛րքան թանկագին են այս Հարազատ պատկերները խեղճ Կար Ամունին, որ այս օտար ու անսիրտ աշխարհի մէջ մեքենայի մը մէկ աննշան մասը միայն դարձած է, թողելով իր հոգին, իր ամէնէն սիրելի արժէքներն ու գեղեցիկ երազները հեռուոր Հայրենիքին մէջ: Եւ ահա որ մը երկաթի հակայ դարձարանին շրմեցուցիչ ժխտիկ մէջ, ամենածանր աշխատանքի պահուն, երբ Հայրենի դիպի անհուն կարօտը նորէն վառ յիշողութիւններ, դէմքեր ու պատկերներ կ'արթնցնէ իր հոգիին մէջ, Կար Ամու կը մոռնայ ինքզինքը եւ անյաջող շարժում մը ընելով՝ կ'իջնայ իր առջեւ գործող ահաբեկ մեքենային անողոք անխնայութեան տակ ու կտոր-կտոր կ'ըլլայ:

Կա՛յ գաղթական Հայ մը, որուն Հարազատ չըլլայ դժբախտ Կար Ամունին ա՛յնքան ցնցող այս ողբերգութիւնը: Ո՛րքան Կար Ամուններ կը պատին օտար հորիզոններու տակ եւ անյայտ կը ժնոնին՝ Հայրենի լեռներու, դաշտերու եւ սիրելիներու անյաղ կարօտը իրենց հետ դերեզման տանելով:

Քանի մը կենդանի պծերով եւ պատկերներով Համասանդ կըցած է խոտցրենի փոքրիկ պատմուածքի մը մէջ մեծ ողբերգութիւն մը, զոր ուրիշ մը թերեւս հաղիւ կարենար արտայայտել ամբողջ հասարակութեամբ:

✽

Համաստեղի ստեղծագործութեան Համար Նոյնքան բնորոշ է իր առաջին գրքուածներէն «Տափան Մարդարը», որ կը ներկայացնէ դարձեալ Հայրենի գիւղէն առնուած թիփ մը: Եւ կրկին հեղինակը կու տայ մեզի խորունկ ողբերգութիւն մը զարմանալի խոտցումով եւ անպաճոյճ պատկերներով:

Տափան Մարդար ամուսնացած էր, բայց իր կիներ չէր սիրեր:

«Ան կը սիրէր իր գոմէշները, անոնց

հետ կ'ապրէր, ամռանց հետ կը խօսէր սրտանց: Զայգ մեծղի գամէշներ, ճապարաններուն վրայ գոյգ սպիտակ մաշկներ, փիւնիկ քաշուցի մկարիմ մամմ՝ կարծես կարկսնուած լուսնի լայսեր ըլլային: Զայգ գոմէշներ պարարտ դնդերներով, Տափան Մարգարի կուրծքին չափ լայն մակասներով, ամբողջ լեռ մը իրենց ետեւ քաշելու չափ հաւժիւ վիզներով:

Օր մը կայծակը կը դարնէ դաշտին մէջ եւ տեղնուողը կը սպաննէ Տափան Մարգարի սիրեցեալ գոմէշները, որոնց հետ միասին ծանրապէս կը վիրաւորուէ եւ ինքը՝ Մարգարը: Մահաճերձ վիճակէ մէջ դիւղացիք կը դանձնէ դաշն եւ սուռն կը տանին: Տափան Մարգար, դեռ հոգին շաւաղափ, ձեռքերով շարժում կ'ընէ, կարծես քէկը կը փնտռէ: Իր դժբախտ կիներ, որ իր ամբողջ կեանքը տանջուեր է Տափան Մարգարի տեսարանը ու տեսիլս վերաբերումէն եւ այժմ անձկագին կանգնած է անոր մահուան անկողնու մօտ՝ պատրաստ ներկելու ամուսնուն, եթէ միայն սիրոյ եւ զղումի վերջին խօսք մը լսէ անկէ, կը մտածէ, թէ Տափան Մարգար զինքը կը փնտռէ վերջին պահուն: Սակայն մեռնողը իր անկողնու մօտ կանգնած դիւղացիներէն մէկուն դառնալով՝ կ'ըսէ.

«Քուշնամ մարագի բովն է, Լսօր գոմէշներուն դուն մայէ: Ե՛դ արտը կիտատ մնաց. ես վազը կ'երթըմ տէ՛ կը քամամցնեմ»:

Քեզն Մարգարը իր շունը տալով չէր դիտեր, թէ իրմէ առաջ արդէն անշնչացած էին իր սիրեցեալ գոմէշները. այլապէս ո՞րքան ծանր պիտի լինէր իր հոգեվարժը:

•

«Աստղկամ Սայլը» գիւղական գեղեցիկ հեքիաթ մըն է այն մասին, թէ ինչպէս օր մը ձկնորսը ծովուն մէջէն իր ուռկանով, ձկներու փոխարէն, աստղեր կը բռնէ, թէ ինչպէս կը ծախէ իր աստղերը ունջմբերին ու ջորեպանին, բայց հասա՛մ իսկ չ'ուզեր նուիրել ինքզն աշուգին, որ ասպրած էր՝ մերկ ու անօթի՝ միշտ երազե-

լով հեռաւոր աստղերը: Իր քարտուրթեան համար ձկնորսը կը պատժուի, կը քարանայ, կը սենայ. իսկ աստղերը աշուղին զգոյգ քեւեր տուին, առին՝ վեր տարին: Վեր տարին աւ իրենց խաղանկեր ըրին:

«Նապաստակի մը Օրագիրը» համարձակ փորձ մըն է նապաստակի մը անկիւնէն դիտելու եւ դնահատելու աշխարհը: Բայց աւելի աշխարհական դրուածք մըն է, որ մարդկային կերպարանքով նապաստակներու հոգին կը ներկայացնէ սըրամիտ պատկերներով եւ համեմատութիւններով:

Յիշեալ հինգ դրուածքները կը կազմեն Համաստեղի առաջին դրածքը, որոնց կը հետեւի արդէն «Հայրենիք» ամսագրին մէջ երկուցած երկրորդ շարքը պատմութեան՝ անկասկած աւելի արժէքաւոր թէ՛ իրենց պնդարունատուան մշակման եւ թէ իրենց հոգեբանական ներուժեան եւ խորութեան տեսակէտէն:

Զալօն, որ պատմութեան աշխարհը շարքը կը բանայ եւ որ լոյս տեսաւ «Հայրենիք» ամսագրի առաջին տարուան առաջին թիւին մէջ, գրական գլուխ դրած մըն է արդէն: Գիւղական շունի մը լուռ ողբերգութեան սարսփեցուցիչ պատմութիւն մըն է այն՝ զմայլելի պատկերաւորութեամբ եւ ցնցող գիծերով ներկայացուած:

Այսպէս կը նկարէ հեղինակը իր «Հերոսը»:

«Աւելի ծեր քան մեր գիւղին երէց-փոխը, սակայն անոր պէս ակնոց չէր գործածեր Զալօն: Երկու լայն տերեւներու միջեւ երկու ակնոցները կախ, պոչը՝ քայլ, այլեւս կոնակին վրայ կ'ծկելու անկարող: Մանր աւ միշտ վար ինկած կռպները աչքերուն մեխամաղձատ երեւոյթ մը կու տային: Դէմքը խորքաւար էր մաւնաւնդ, երբ ճամբուն վրայ, միւս-միւսակ, դունջը լուսնկային տնկած, լուսնկան կը հետաւրտար: Մեր գիւղի լուսնկան ալ, գիւղի բոլոր լուսնկաններուն պէս, եկեղեցիին գմբէթէն չէր հեռանար»:

շատ անգամ՝ ամեր վրայ կ'իյնար, հոն կը հանգչէր: Չսլոյնիմ դունչը, հիւսիս երկարագ մագնիսի մը պէս, այն կողմն էր միշտ. կը կաղկանձէր ու կ'ռնար պըղիմձի պէս արձագանգուող ֆարայքներու ձայնով՝ ուա՛ու... ուա՛ու... ուա՛ու...»

Գիւղի շուներուն մէջ Չալօն ամէնէն վարպետ կոռուողն էր, հակառակ իր առաջացած տարիքին, ուստի բոլոր շուներն ալ իրմէ կ'անհամբերն ու կը վախճային: Եւ, որովհետեւ Չալօն փողոցին ամէնէն փորձառու եւ արթուն պահակն էր, գիւղացիները կը սիրէին զինքը եւ իրեն հանդէպ առատաձեռն էին:

«Չալօն՝ գոն ու կուշտ՝ ետեւը երկու ռոտքեր կը ծալէր, իր պոչին հետ տոբակի երկու ռոտքեր կրկնուցած՝ սեմին ծով կը պառկէր. ան չէր շարժեր նոյնիսկ, երբ հաւերը պոչին վրայէն անցնէին եւ կամ հաւազ մը ամեր կըրճակէին վրայ թաւեր մէկ ոտի վրայ»:

Այս երջանիկ օրերուն Չալօն գիւղի թէ՛ պզտիկներուն եւ թէ՛ մեծերուն խաղերէն էր, անոնց հասարակութեան մէջ բազմալի տեղամը, անոնց ժամանցի մէջ անհրաժեշտ միջոցը:

Բայց Չալօնին բախտը յանկարծ կը գտնուայ, եւ աշխարհը իր շուրջը եւ իրեն հանդէպ հիմի ի վեր կը փոխուի: Ամայութիւն է ամէն տեղ եւ սովին ուր-ուսկանը կը պատի ամէնուն վրայ: Մարդիկ ալ կարծես վայրենի գազաններ կը դառնան, եւ Չալօ՝ անօթութենէն յուսահատ՝ կը հարկադրուի գողնալ ուլի մը թոքը մտադրած Կիւրեղի այժմ գրեթէ դատարի խանութէն: Կիւրեղ կը նկատէ եւ, մեծ դանակն առնելով, խեղճ Չալօնի կոնտիկին կ'իջեցնէ:

Եւ այսպէս կը սկսուի Չալօնի եղբորակոն անկումն ու դանդաղ մահացումը: Չալօնի վէրքը կ'որդնորի, անտանիլի կը դառնայ: Բոլոր գոնները կը դոցուին առնոր տոբակ, եւ մարդիկ անխայ, դաժան կը դառնան անոր հանդէպ: Չալօն այլեւս չի համարձակիր մօտենալ ուրիշ մէկուն: «Չալօն սայլին տակ կ'մալթ դարձաւ, կ'ոնկը աղեղնաձեւ, մագերը սկսան քա-

լիլ, մորքը շերտ շերտ կողորուն մէջ մտաւ»:

Եւ ի՛նչ ահաւոր ողբերգութիւն մը կ'ապրի Չալօն մահուան դատապարտելի իր մենութեան մէջ:

«Աշխարհը փոխուած էր, ու Չալօն չհասկցաւ, թէ ինչո՞ւ իրեն համար այս անգամ լուսնկան ու մեղուքիւնը աւելի մխիթարական էին, քան ցործկները: Գիշերները միայն, երբ այլեւս մարդ չկար փողոցները, Չալօն սայլին տակէն դուրս կ'ելլէր, նոյնիսկ մինչեւ Կիւրեղի խանութին մօտերը կ'երթար ու կը թաւեր քընաշրջիկի մը պէս»:

Չալօն կը ստիպուի հեռանալ եւ գիւղէն ու միայն գիշերները երբեմն գիւղ կ'իջնէ իրեն համար կեր որսալու: Չալօն ի վերջոյ կը կատարի, եւ գիւղացիները, որ անոր բերնին շուրջը փոփոխ տեսած էին, կը սկսին հետապնդել զայն սպաննելու համար: Բայց միշտ ալ Չալօ կը խուսափի կանգնելուն մէջ:

Անհատ օր մըն ալ, մութ գիշերին, Չալօն, մահուան թախիճը կրծքին, իր թաքստոցէն դուրս կու գայ եւ կ'իջնէ գիւղ, կը մտնէ իր փողոցը: Եւ յանկարծ կը նկատէ երկու մարդկային ստուերներ, որոնք գործի մը վրայ էին. կը յարձակն անոնց վրայ եւ անասելի հաջող մը կը բարձրացնէ: Գողեր էին, որ եկեր էին Գոթանենց եղբ փախցնելու: Կը ստիպուին կրակել կատղած շան յարձակումէն ազատուելու համար: Աղմուկի վրայ գիւղացիք գուրա կը թափուին եւ կը գտնեն գողերու ձգած աւարի կողքին Չալօնին դիակը:

Իր վերջին ծառայութիւնն էր, որ Չալօն կ'ընէր իր հայրենի, բայց ապերախ ու անխիղճ գիւղին:

Մեր շան մը այս յուղիլ պատմութիւնը, որ իր նուրբ հոգեբանական մանրամասնութեանց մէջ կրցած է պատկերացրնել անխօս կենդանիի մը լուռ ողբերգութիւնը, ինչո՞ւ չէր կարող ներկայացնել նաեւ՝ մարդկային կերպարանքով Չալօններու եղբրական կեանքը: Ո՛րքան մարդակերպ Չալօններու կը հանդիպինք մեր ճամբուն վրայ, որոնք շան մը հա-

ւատարմութեամբ եւ անձնութեամբ կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները կտոր մը հացի համար, որպէսզի օր մըն ալ անխիղճ ստահակի մը դանակէն իջնան գոյութեան ամենաստորին աստիճաններու վրայ եւ կամ աւագակի մը պնդակէն շտնաստակ ըլլան:

••

Փորձիկ Հովհաննակոն Էթիզ մըն է «Երեմի Այն Օրբումն» պատմութեամբ, որ լոյս տեսաւ «Հայրենիք» ամսագրի առաջին տարւոյ մայիսեան բացառիկ թիւին մէջ: Այս պատմութեամբ, կարելի է համարժակօրէն ըսել, հայ գրականութեան ամենագեղեցիկ եւ ազդու կտորներէն մէկն է: Զարմանալի հոգեբանական շարժումներ միացած է հոս մահասարսուռ դրամատիզմի հետ, որ անհասկանալի ողորդութեան մը անձուկ չըմտնակէն դուրս դալով կը խտանայ մեր ազգային ամբողջ դժբախտութիւնը ներկայացնող փոքրիկ պատկերի մը մէջ:

Երկու ծերեր՝ Մխիթն եւ Մնուշը կ'ապրէին գիւղին մէջ իբրեւ հարեաններ: Անոնց խրճիթներու տանիքները միացած էին իրարու: Եւ օր չէր անցնէր, որ չգրողային, չհայեայէին, չպառային իրարու, — բլլար այդ տանիքը կամ եկեղեցիին ճամբան:

Մխիթն կորսնցուցեր էր իր սիրելի կիւնը՝ Աննիկը, որուն հետ ապրէր էր իր ամբողջ կեանքը հովուերդական ինքնագոհութեան մը մէջ:

Մակայն երբ Աննիկ մեռաւ, Մխիթն ամիս մը ետքը կարծես մոռցաւ զայն, բայց երբեք չկրցաւ մոռնալ իր մենակութիւնը, որ օր աւուր աւելի կը սաստկանար ու կը ճնշէր: Եւ ահա հոս կը սկսի ծերունի Մխիթնի սիրաբանութիւնը իր պատաւ հարեանուհիի՝ Մնուշին հետ, որ նոյնպէս աշխատած էր:

«Օր մըն ալ հաց եփած տեղէն Մնուշ տննիք՝ ելած էր ու ձայնը ձգած՝ ճաշ-նաշ-նաշ հաւերը կը կանչէր:

«Մխիթն հոն՝ պատին կոթնած՝ իր համրիչը կը փաշէր: Այդ օրը Մնուշին ձայնը եկեղեցիին մէջ երգուած Սաղմոս-

սին չափ անուշ եկաւ, մանաւանդ որ Մնուշ՝ հացեփող լաթերուն մէջ փոքր-ւած՝ աւելի գէր կ'երևէր: Երեսը քանի-րի բարկ կըակէն կարմրած, ձակատին, երեսին վրայ քրտնքը կը պաղէր:

— Ի՞նչ կ'ընես, Մնուշ, հաւե՞րը կը կանչես: Հա՛, ձեր հաւերէն մէկը էդ բա՛կը անցաւ, — խօսեցաւ Մխիթն՝ ձայնը երեքնելով:

«Մնուշ Մխիթնց տննիքն անցաւ ու, բակին հաւերը կանչելու համար, նորէն իր ձայնը ձգեց:

— Հա՞ց ես եփեր, Մնուշ. ե՛կ, նըստ-տէ, հէր օրնա՛ծ, աշխարհը մեռնիլ կայ, — շարունակեց Մխիթն:

— Էհ, ի՞նչ ընենք. քանի ուժ կայ՝ ապրուստնիս ճարենք:

— Որ բանի պէտք ունիս, ինձի ըսէ, Մնուշ. ախր դրացիներ ենք:

«Եւ աւելի մօտենալով ու ձեռքը պն-խերուն տննելով, ըսաւ.

— Էս տարի մեր կալը լաւ էր: Թէ որ ցորենի պէտք ունիս, մի քանի պարկ ցորեն ձեր տունը կը ձգեմ. քո՛ղ ապա, Արուքը, չգիտնայ:

Մնուշ կասկածեցաւ...

— Հա, փառք Աստուծոյ, ինձի պէս ուժդ տեղն է, — շարունակեց Մխիթն, աչքերը խորացնելով եւ Մնուշին ձեռքը բռնելով. — Երեսդ ալ, ըսես, Մնուշ, վար-վրան վարդ դարձեր:

«Մնուշին կասկածը ճիշդ էր:

«Երկիմք ինչո՞ւ չէր փութը, արեւն ինչո՞ւ չէր խաւարեր...»

Սիրային այս իւրայատուկ բացատրութենէն յետոյ «Մխիթն» յանցաւոր տաշակերտի մը պէս պահ մը զգացած՝ մընաց կանգնած տեղը, շրթունքներուն տալով սուլելու ձեւ: Մխիթն ինքն ալ գիտէր, որ այդ կատակը ծերերու համար չէ: Է՛հ, ի՞նչ կ'ըլլար, դրացիներ էին, կըր-նային քով քովի նստիլ, միմեկուրիւն չէր փաշտեր...»

Եւ այնուհետեւ սկսաւ երկու ծերե-րուն տղայական կռուրտութիւնը: Օր չէր անցնէր, որ իրարու չարութիւն մը չը-նէին, զիրար չարակցնէին. կը կռուէին հաւերուն, արարներուն համար. թոռնե-

բու միջոցով քարեր կը ձգէին երդիքնե-
րէն վար, քակել կու տային ցուրդը: Կը
կուռէին նոյնիսկ իրենց լաթերուն ձգած
ստուերներուն համար, որոնք կ'իյնային
միւսին տանիքին վրայ: Կը կուռէին ճրո-
թոնի համար, այնպէս մը ընելով, որ
անձրեւ կաթէ խրճիթներէն ներս: Գի-
շերներն անդամ Մխսին ու Մնուշ իրա-
րու շէին թողուր քնել, անձրեւի տուն
վեր կ'ելլէին տանիքը եւ կռիւ կը սար-
քէին ճոթքնի համար:

Եւ այսպէս ահաւոր մենակութիւնը,
որ Լուկու ծերերն ալ կը դգային իրենց
հողիին մէջ եւ որ անկարելի էր փարա-
տել սիրային բովանդակութեամբ, կը
լեցուէր տանելութեան արտայայտութիւն-
ներով ու անվերջ կռիւներով:

Գիշեր մըն ալ, անձրեւի տանն Մխսի
դարձեալ վեր կ'ելաւ տանիքը եւ նորէն
կուռի բռնուեցաւ Մնուշին հետ, սայթա-
քեցաւ եւ տանիքէն վար ինկաւ: Երեք ա-
միս անկողին մտաւ, մահամբձ հիւանդ
կզաւ, բայց չուզեց հաշտուիլ Մնուշին
հետ, հակառակ քահանայի յորդորնե-
րուն: Մխսի առողջացաւ վերջապէս, եւ
կռիւները Մնուշի հետ վերական աւելի
սասակութեամբ:

Այսպէս անցաւ երեք տարի, երբ
յանկարծ վրայ հասան տեղահանութեան
կողերական օրերը: Գիւղի կիներն ու աւը-
ղամարդիկ զատուեցան ու շրջեցան ճան-
ծանօթներու հետ անձանթ վայրեր:

Օր մը, պատահամբ, երկու կարա-
ւանները իրարու հանդիպեցան: Երկու
կողմէն ալ սկսան փնտռել իրենց սիրե-
լիները:

«Մխսին ալ հարցուց իր սիրելիները,
աչքերը պտտեցաւ եւ ո՞վ տեսնէ — Մնու-
շը: Մխսին ձեռնափայտը ձգեց, դողդո-
ղաց, բռնեց լայն բացած կանչեց՝ կար-
ծես մէկ բարձի վրայ ծերացած երկու ա-
մուսիները ըլլային:

— Մնուշ:

— Մխսի:

Եւ Մխսի ու Մնուշ իրարու գիրկ ին-
կան ու լացիմ փափրիկ մանուկներու նը-
ման:

Մխսի արցունքներու մէջէն հագիւ-

ինգիմբը զսպեց ու, կարմիր քաշկինա-
կով աչքերը սրբելով, խօսեցաւ.

— Է՛հ, Մնուշ, երմէկ այն օրն-
բունք...

Մեր տեսութեան սահմանները մենք
չառ պիտի ընդարձակէինք, եթէ փորձ
մ'ընէինք նոյնքան լայնօրէն ծանօթա-
ցընելու Համաստեղի միւս պատմուածք-
ներն ալ: Ուստի հարկադրուած ենք ընդ-
հանուր դժերով միայն ներկայացնել մը-
նացածները՝ մեր հեղինակի ստեղծագոր-
ծութեան զնահատման անցնելէ առաջ:

«Միջոց», որ տպւած է «Հայրենիք»
ամսագրի անցեալ տարուայ ապրիլեան
համարին մէջ, գիւղին ստահակ պատա-
նին է, երազներով եւ երկնայինի տնորոշ
տենչերով լեցուն հոգի մը: Միջոց գիւ-
ղական հերոս մըն է, որ չուզեր հաշտու-
իլ իր շրջապատի առօրեայ ծանօթութիւն
եւ զոհհիւ, ռաւքիմ աշխատանքին հետ,
եւ որ չ'ուզեր ու չի կրնար մտնել իր գիւ-
ղի քաղքենիական մեռցնող կաղապարին
մէջ: Իր տարերքը ազատ ու անկաշկանդ
բնութիւնն է, զեղեցկութիւնը, որուն
անհուն, անզուսպ կարօտովը կը տառա-
պի իր ա՛յնքան շուտ արթնցած բանաս-
տեղծի հոգին եւ ի վերջոյ զոհ կ'երթայ
իր այդ անձնուէր, տարերային մղումին
դէպի գեղեցկութիւնն ու սէրը:

«Վարդանը», որ Համաստեղի ամե-
նաբնդարձակ գրութեանն է եւ ամերիկա-
նայ եւ մասամբ պոլսահայ բարձրն ու
թիփերը ներկայացնող վէպի մը փորձն է,
յաջողած է իր սկզբնաւորութեան ու վրի-
պած իր վերջաւորութեան մէջ: Միակ
պատմութեանն է թերեւս, ուր երիտասարդ
հեղինակին դաւաճաներ է չափի իր բնա-
ծին դրացումը եւ բնականի, իրականի իր
սուր հոտոտութիւնը: Համաստեղ մտեր
է չափազանցութիւններու մէջ եւ իր զը-
խաւոր «հերոսը»՝ Վարդանը այնքան
խեղճ ներկայացուցեր, որ միայն զաւել-
տի մէջ հերելի գոհհիւ եւ վրան-բաց խա-
րհրայութեան մը զոհ է դարձուցեր: Այ-
սու հանդերձ, «Վարդան»ի առաջին մա-
սերը կու տան գեղեցիկ պատկերներ եւ
կենդանի դէմքեր, որ միայն վարպետի
մը վրձինը կրնար նկարել:

«Փիլիկ Աղբար» դիւղի խոնարհներէն է, որ, հակառակ իր մարդկային կերպարանքին, շատ կը յիշեցնէ Պալօն, դիւղին հաւատարիմ շունը, թէ իր կենսքի անասնական, բուժ ընթացքով եւ թէ իր եղբայրական վախճանով: «Եթէ մախիթի կննդամիմը ցիտմային, թէ Փիլիկ Աղբար ո՞րքան սիրեց կննդամիմը, ամտաբաւիտ մախիթն ամբողջ ամառ ամառը դիւղի մէջ յաւարկաւոր պիտի գտնուէր: Ամառ գերեզմանը խորունկ չփախցին, փախան շատ կարճ կապեց իր ազօրքէն, ու բազմեցին բոլորէն արեւմտեանում ույս խոնարհ մարդը, Փիլիկ Աղբարը»:

«Ազատիները», թէեւ քիչ մը ձգտեցան, որ, բայց անկասկած յաջող դործ մըն է, համատեղ լաւագոյն դործերէն մէկը:

Գլխաւոր «հերոսը» խաչիկ դարձեալ դիւղի ստահակ պատանի մըն է, Միջին պէն, որուն գոյութեան ամբողջ իմաստն ու սէրը կը կեդրոնանայ աղանձներու վրայ եւ որ ի վերջոյ իր այդ մոլեգին «ակաբուրձեան» զոր կ'երթայ: խաչիկ ալ, ինչպէս եւ Միջին, հոգիով բանաստեղծ, օտար է իր ընկալատին եւ անոր դուրսէն հետաքրքրութիւններուն, ա՛յնքան ձանձրալի կարգ ու սարքին: Գեղեցիկ եւ երկնային անյազ կարօտ կայ անոր հոգիին մէջ, եւ իր այդ կարօտն ան չափով մը կը յագեցնէ՝ նուիրուելով աղանձներուն, որոնք կը քաշեն զինքը, ինչպէս իր ճակատագիրը:

Համաստեղի վերջին պատմութեան է «Պուլպիկը», որ արդէն ամերիկեան կնանքէ է վերցուած, թէեւ դարձեալ խոնարհներու աշխարհէն:

Պատմութիւնը երկու խօսքով հետեւեալն է՝

Օր մը քաղաքի ստահակ պատանին՝ Բր, խաղի տուն, պուլպիկ մը կը տեսնէ հարուստ տան մը բակին մէջ: Փոքրիկ Հեյնան կ'ուզէ ունենալ այդ պուլպիկը: Տղաները կը ցատկեն բակը եւ կը գողնան պուլպիկը Հեյնայի համար: Երբ աղջկայ հարեցող հայրը տուն կու գայ ու կը տեսնէ գողցուած պուլպիկը, սաստիկ կը զայրանայ եւ, հասկնալով

ուրիշ գողցուած ըլլալը, կը վերադարձնէ տիրոջ: Ծնորհակալութեան փոխարէն, անարգանքի արժանանալով հարուստ տիկնոջ կողմէ՝ հայրը շուարած՝ տուն կը վերադառնայ եւ կը տեսնէ իր աղջիկը, որ անկողնի վրայ ինկած՝ տակաւին կու լայ: Կը խղճայ եւ կը խոտաւանայ Մընուդին գնել աղուոր պուլպիկ մը: Մընուդի դիւղի բանուոր թովմաս, հայրը, հարբած՝ ուշ ատեն տուն կը վերադառնայ պուլպիկը ձեռքին, բայց, երբ յանկարծ կը տեսնէ, որ հրազը դեռ վառ է եւ Հեյնան ալ պատկած չէ, անհամբեր ողորկելով պուլպիկին, «կապտած» շան ողո՛» կը ցնցուի, կը ճիւղտէ պուլպիկը իր կողմէ ձեռքին մէջ ու վառարան կը նետէ: Խեղճ Հեյնան կը ճայ ու գետին կ'իյնայ: Երբ ժամ մը վերջ բանուոր թովմաս կ'արթնայ, կը տեսնէ, որ «կապտ» լաւալարը կը կարմրէր պատերում վըրայ տառերներ խաղցնելով: Հեյնան ալ՝ գետինը պատկած՝ բնացոյց էր. արցունքները տակաւին չորցած չէին աչքերէն...:

Փոքրիկ աղջկայ այս առաջին սէրն ու դառնագին յուսախաբութիւնը նկարուած են այնպիսի յուզիչ եւ կենդանի գոյներով, որ ընթերցողը չի կարող խեղճի հետ միասին չապրիլ մանկական հոգիի ողորկութիւնը իր ամբողջ զգայացունց ուժով:

✽

Ինչպէս կը տեսնենք, իր նիւթերու մեծագոյն մասը Համաստեղ կը վերցնէ երկրէն, հայրենի դիւղի հարագաւոր միջավայրէն եւ կամ ամերիկահայ գաղութի կնանքէն: Իր ստեղծագործ երեւակոյթութիւնը շարունակ կը յաճի հայրենի լեռներու եւ դաշտերու մէջ, անոնցմէ քաղելով իր գեղեցիկ ներշնչութիւնը: Անգամ Ամերիկայի մէջ Համաստեղ հայ հայրենիքն է որ կը փնտռէ, կը տեսնէ եւ կը ջանայ կենդանացնել:

Կար Ամուրի նման՝ հեղինակը կ'ապրի հետաւոր երկրին մէջ թողուցած իր հայրենի դիւղի պատկերներով, որոնք կախարդական զօրութեամբ կը քաշեն զինքը, կը խօսին իրեն հետ թէ՛ իր ցերեկ-

ուայ աշխատանքի պահերուն եւ թէ դի-
շերուայ երազներուն մէջ:

Եւ ի՞նչ պարմանայի թարմութիւն եւ
իրականութեան հարազատութիւն կայ
այդ պատկերներուն վրայ. կարծես թէ
Համաստեղ յիշողութեան միջոցով չէ որ
կը վերականգնանայն հեռուոր հայրենի-
քի իրերն ու դէմքերը, այլ այսօր ալ կը
գիտէ զանոնք շատ մօտէն: Անկասկած
հաս օղնական խոշոր դեր մը կը կատարէ
ամերիկահայ գաղութը, որ, շարունակ
թարմանալով երկրէն գրեթէ անընդհատ
եկող նոր հոսանքով մը, կը թարմացնէ
նաեւ հեղինակի յիշողութիւնը հայրենի
գիւղի կենդանի բնկորներով:

Ռուս հանճարեղ դրողներէն մէկը՝
Գոգոլ իր երկերը ներկայացնող լաւա-
զոյն դործերը գրած է Ռուսիայէն հե-
ռու, զմայելի հարազատութեամբ եւ ի-
րատեսութեամբ վերարտադրելով ռուս
մարդիկ եւ բարքերը: Գոգոլ սակայն
ռուս գաղութ մը չուէր իր առջեւ Խոտ-
լիոյ մէջ, ուր կը գրէր՝ ապախնելով մի-
միայն իր յիշողութեան եւ ստեղծագործ
երեւակայութեան: Մեր ներդասարդ հե-
ղինակը իր շուրջն ունի ստուար հայ գա-
ղութ մը, որ իրեն անսպառ նիւթ կը մա-
տակարարէ հեռուոր հայրենի դաւադի ի-
րերէն, մարդերէն ու բարքերէն: Գաւա-
ռի մէջ կենդանի, թէեւ քիչ մը արդէն
աղճատուած, կտորը միշտ իր աչքին առ-
ջեւ է. թեթեւ շղարչ մը առնելով իր վը-
րայ այս մեծ երկրի օտար քաղաքակըր-
թութիւնէն, իրականին մէջ աւել կը պահէ
տակաւին իր ներքին հայ նահապետական
էութիւնը:

Համաստեղի հերոսները գրեթէ միշտ
թշուառներն են, կեանքէն մերժուածները
եւ ընտանիքէն, հասարակութենէն եւ
նոյնիսկ բնութենէն հայածուածները, ու-
րոնց դժբախտութեան պատճառը ոչ թէ
իրենց շարութիւնն է կամ ոճրային մը-
ղումները, այլ, ընդհակառակն, մեծ մա-
նամբ իրենց ծայրայեղ բարութիւնը, հե-
ղութիւնը, բանաստեղծական հակումներն
ու քաղաքական առաքինութիւնները: Հա-
մաստեղի կերտած հոգիներու մէջ խորը
թաքնուած են բարոյական կամ դեղագի-

տական (էսթետիկ) ձգտումներ: Բոլորն
ալ խեղճ, տկար եւ նոյնիսկ ողորմելի
մարդիկ են, որոնք կամ անխօս անձնուի-
րութեամբ, յաճախ կենդանիներու հա-
մակերպութեամբ, կը տանին իրենց խա-
չը այս բիրտ ու անողոք կեանքի տաղտ-
կալի ճամբաներուն վրայ, եւ կամ կ'ըմ-
բոստանան ու փորձ կ'ընեն շեղելու այդ
ճամբաներէն եւ զո՛հ կ'երթան իրենց ու-
ժերէն վեր եղող մեծ սէրներուն եւ վեհա-
զոյն մղումներուն:

Իրենց ընտանեկան կամ ընկերային
գիրքով Համաստեղի հերոսները կեանքի
ամենաստորին տատիճաններու վրայ կը
գտնուին գրեթէ միշտ, բայց իրենց հո-
գեկան թռիչքներով, անսովոր յոյզերով
եւ որոնումներով անոնք բարձր են իրենց
չըջապատէն, միջակութիւն ներկայացը-
նող հասարակական զանգուածէն, —
զանգուածէ մը, որ ամբողջովին անձնա-
տուր կ'ըլլայ երկրային ու չափազանց
երկրային հոգիներու, կ'ընդունի կեան-
քը, ինչպէս որ կայ, եւ չ'իյնար շահ չեւ-
րող երազներու ետեւէ, չի մաշեր ինք-
զինքը հեռուոր, անմատչելի բաներու
խելայեղ կարօտով: Համաստեղի հերոս-
ները ձուկերու տեղ աստղեր կ'որսան,
գիւղի սովորական աշխատանքներու եւ
վայելքներու փոխարէն ազանդներու ե-
տեւէ կը վազեն, մարդկային հակներու
տեղ անասուններ կը սիրեն ու անոնցմէ
ամէնէն աւելի կը սիրուին. իրենց հոգի-
ներուն մէջ ցաւաղիւններ կը կրեն բա-
րութեան, դեղեցկութեան, աղնուութեան
եւ սիրոյ աստուածային կայծեր, որոնք
չեն թոյլ տար իրենց հաշտուելու իրենց
չըջապատի սովորական բթացնող կեան-
քին ու ճղճիմ հոգիներուն հետ եւ միշտ կը
մղեն զանոնք դէպի արտասովոր, հեռա-
ւոր, անմատչելի եւ վեհ բաները: Մեծ
մասամբ, իրենց տարապայման տկար ու-
ժերու պատճառով, անոնք շարայար կը
տառապին ու կը կորսուին, որովհետեւ
անկարող են ունենալ նոյնիսկ այն, ինչ
որ շատ մատչելի եւ սովորական է բազ-
մութեան համար. իրենց սրտերուն մէջ
կը կրեն սրբութիւն մը, որմէ զուրկ են
ուրիշները եւ որ կը խանգարէ զանոնք

ուղղել ու վայելիլ կեանքը ուրիշներու ուղիս :

Համաստեղ չ'իտէալականացներ իր «հերոսները», չի չափազանցեր ոչ անոնց ոտաքննութիւնները եւ ոչ ալ թերութիւնները : չի բանաստեղծեր կամ փաստարաներ, այլ կը ներկայացնէ կեանքը եւ մարդիկ իրականութեան հաւատարիմ, ըզմայլելի բնազդով մը : Արհեստական, մըտացածին, յանաղորդիկ կառուցուածքներ չեն իր պատկերները, այլ կենդանի եւ բնական զէմքեր, որոնց կերտման համար վարպետը կարծես ոչ մէկ ճիւղ է բրեր : Եկարադրութեան մէջ չկայ ոչ ղեկիւմաւսիւն եւ կեղծ պաքտ, եւ ոչ ալ տպաւորութիւն ձգելու որեւէ յատուկ ձգտում, կոմ զեղեցիկ բուրբու եւ զոյներու որոնում : Ամէն ինչ կը հոսի պարզ եւ ինքնարուստ կերպով մը : Եւ, ինչ որ ամէնէն դաւաճանքն է եւ միեւնոյն տառն դարմանային, արտակարգ բնական խտացում մը կայ Համաստեղի ոճի եւ պատկերներում մէջ, կարծես մէկ անգամէն, առանց սեւ աշխատանքի, անոնք դուրս են եկեր վարպետի զրէի տակէն : Անպամ իր ուսուցիչ Ջորդարեանի պատմութեանը մէջ կարելի է յատկորէն տեսնել երբեմն արուեստագէտի կողմէ եղած ճիշդի եւ փնտռութիւնները, որոնք սակայն կը բացակային Համաստեղի մօտ :

;

Համաստեղ լուս գիտող է եւ նկարիչ իր ստեղծագործութեան մէջ. նկարչական միջոցներով նոյնիսկ ան կը վերարտադրէ իր հերոսներուն բնութագիծը, հոգեբանական ապրումները. երեւոյթներու արտաքին կողմի օգնութեամբ ան կը սիրէ գըրսեւորել անոնց ներքինը : Այդ պատճառով ալ Համաստեղ կը խուսափի երկարաշունչ ու մանրակրկիտ հոգեբանական վերլուծումներէ, որոնց այնքան մեծ սիրահարն է, օրինակ, տիկ. Զապէլ Եսայեան, այլ կը բաւականանայ քանի մը բնորոշ գծերով, գոյներով եւ սրամիտ ու պատկերաւոր Համեմատութիւններով, որոնց հիման վրայ կուսհիլ կու տայ իր հերոսներ

բու նկարագրերը, բնութագրերը, ներքին կեանքն ու շարժումները :

Զերկարելու համար կը բաւականանաք քանի մը փոքրիկ նմուշներով :—

Ահա մէկը. «Անցան, անցան տարիներ. Կար Ամուլի վրայէն դարեր անցան : Լայն ու պինդ ուսերը սփեցան ու երազում աչքերը մանրացան. վիզը կրիսլայի մը վզին պէս փաթաթեցաւ. հետզհետէ մանկացաւ ու պատամիթի մը պէս ամշկառ դարձաւ» :

Ուրիշ մը. «Աւերիկայի մէջ վարդանի կեանքը կաթնալաճառի ձիւ մը կեանքին չափ միօրինակ էր. գործը չէր փոխուեր, հագուստները չէին հիմնար, տաքնեակ տարիներով կը հագնէր վերարկու մը, որուն ծայրերէն յաճախ կը կախուէր աստառին մէկ մասը. երկար տարիներէ ի վեր կը հաշէր վարպետին ծաշարանը» :

Նմուշ մը եւս. «Միջօն, հեֆիաքի հերմսին հետ, քոչող ձիւ վրայ կը հեծնէր, արար աշխարհ կը քաշէր, քանքան հետ կ'աիւ կ'ընէր, իր աղջիկը կ'ազատէր եւ ինչե՛ր, ինչե՛ր կ'ընէր» :

Աւելի եւս բնորոշելու համար մեր երիտասարդ հեղինակի ստեղծագործութիւնը, պիտի ըսենք, որ Համաստեղ նշկարչական միջոցներէ զատ կ'օգտուի տրուամաթիք Էփֆէքցներով, ոգրերգական հակադրութիւններով եւ բախումներով, որոնք աւելի պայծառ եւ ցցուն կերպով կը յուսարանեն իր հերոսներու հոգին, կու տան անոնց կենդանի պատկերը, քան թէ որեւէ այլ միջոց : Ուրիշ խօսքով, Համաստեղ կը շարժի ոչ որպէս պարզ փիլապիր, հոգեբան կամ բանաստեղծ, այլ որպէս թատերագիր. այսինքն՝ գործնադրեան միջոցով է որ ան ճանչցնել կու տայ իր հերոսները եւ ոչ ստակ նկարագրութեամբ, վերլուծումով կամ զընարերգական գեղումով :

Համաստեղի պատմութեանը տեսակ մը առումաթիքական էքսիւտներ են՝ նորափէպի ձեւով գրուած : Աւերիկ ու չինչ կը գտնէք հոն. ամէն ինչ արտակարգօրէն խտացած է գործողութեանց եւ մանրիկ, բայց ազդու նկարներու մէջ : Եւ այդ փոքրիկ պատմութեանը կրնան

ազատութիւն ներք ծառայել մեծ վէպերու կամ տոսմաներու համար: Եւ զարմանալի է, որ զրեթէ ոչ մէկ արհեստական, բռնադրօսիկ, շինծու բան կայ իր տոսմաթիբ Էֆֆէքքնըրու, Հակադրութիւններու եւ բախումներու մէջ, որոնք զրեթէ միշտ կը զարգանան բնական ու ինքնարուկ կերպով եւ իրենց անպաճոյճ, բայց ցնցող բնականութեամբ անջնջի տպաւորութիւն կը ձգեն: Այսպէս է, օրինակ, երկու ծերերու զգայացունց վերջին հանգիստը, «Ծննդի այն օրերուն» սքանչելի պատմութիւն մէջ, — հանդիպում մը, որ քանի մը տոգոնց պատկերներ մը մէջ կը բանայ ոչ միայն երկու անհատներու, այլեւ ամբողջ ցեղի մը անհուն ոգեբերութիւնը իր բովանդակ մահաշունչ խորութեամբ:

Յ

Ամէն մէկ գեղարուեստագէտ ի վերջոյ իր անհատականութիւնն է որ կը դրսեւորէ իր երկերուն մէջ: Ստեղծագործել՝ կը նշանակէ իր հոգիէն կտոր մը փրցնել եւ գեղարուեստօրէն մարմնաւորել զայն այս կամ այն տրտաքին միջոցով: Նոյնիսկ այն պարագային, երբ գեղարուեստագէտը իրեն նիւթ կ'ընտրէ Հեռուոր առարկաներ, որոնք, ըստ երեւոյթի, անմիջական առնչութիւն չունին իր հոգիին հետ, այսուհանդերձ անոնք զօրապէս կը կրեն կերտողի անձնաւորութեան յատկանշական դրոյմը, թէկուզ իրենց ձեւով, ոճով, լուսաբանութեամբ եւ շունչով:

Համաստեղի ստեղծագործութեան մէջ, հակառակ իր առարկայական (օրժնկալի) նիւթին ու ձեւին, շատ ուժեղ ենթակայական (սուբյեկտիվ) շնչով մը կայ: Համաստեղի նկարագրած դէմքերն ու իրերը ոչ միայն իրենք թիփեր Հոգեպէտ հարազատ են իրեն, այլեւ հարազատօրէն կը ներկայացնեն իր աշխարհայեցողութիւնն ու աշխարհազգացողութիւնը:

Ոչ ոք կրնայ հաստատապէս ըսել, թէ ինչպէս են մարդիկ, ինչպէս է կեանքը իրականին մէջ. բայց ամէն մէկ անհատ ու մանաւանդ ամէն մէկ ստեղծա-

գործ անհատ ունի իր իւրայատուկ եղանակը զգալու, տեսնելու, գնահատելու եւ պատկերացնելու իր շրջապատը ու աշխարհը: Եւ որքան աւելի զօրեղ են անհատականութիւնն ու տաղանդը գեղարուեստագէտին մէջ, այնքան աւելի յետադուր եւ իւրայատուկ կերպով կը վերարտադրուին իրերն ու երեւոյթները անոր երկերուն մէջ. որովհետեւ նոր անկիւնէ մը կը ցուցադրեն աշխարհը, ինքնայատուկ լոյս մը կը սփռեն իրերու եւ մարդոց վրայ, նոր եղանակով մը կը ներթափանցեն ու կ'ընդգրկեն կեանքի խորհուրդներն ու զաղտնիքները, որով միշտ նոր բան մը կ'աւելնայ մինչ այդ մեր ըզրացած, տեսած եւ խորհած բաներու պաշարի վրայ, միշտ իրականութեան նոր ծալք մը կը բացուի մեր առջեւ: Համաստեղ կը զգայ, կը շօշափէ, կը տեսնէ ու կը պատկերացնէ երեւոյթները այնպիսի իւրայատուկ նուրբ ձեւով մը, որ անմատչելի է սովորական մարդոց, եւ կը թափանցէ կեանքի այնպիսի անկիւններ ու խորքեր, որոնք փակուած են շատ շատերու առջեւ:

Ամէն օր մենք անտարբերօրէն կ'անցնինք շատ սովորական թուող մարդոց եւ իրերու մօտէն, որոնք յուզիչ, յաճախ ցնցող պատմութիւններ ու զաղտնիքներ ունին իրենց մէջ. եւ սակայն զրեթէ ոչինչ կը նկատենք ու կը հասկնանք: Բայց ահա կու գայ ճշմարիտ արուեստագէտ մը եւ իր սուր, խորաթափանց հայեացքով կ'ընդգրկէ իրականութիւնը, վար կ'առնէ անոր վրայէն սովորական եւ նոյնիսկ ձանձրալի բաներու վարագոյրը ու երեւան կը հանէ հետաքրքրական եւ յաճախ յափշտակող խորհուրդներ շօշափելի, մատչելի ձեւով մը, որոնք շնորհիւ մենք արդէն կը տեսնենք ու կ'ըմբռնենք յատակօրէն այն, ինչ որ մինչ այդ մենք չէինք տեսած, թէեւ միշտ մեր աչքի առջեւն էինք ունեցած: Ինչ որ մեզի կը ներկայացնէ Համաստեղ, շատ սովորական, շատ ծանօթ երեւոյթներ, իրեր ու մարդիկ են. բայց օրքան հետաքրքրական, յուզիչ, եւ եղբրական կոյժեր կը յայտնուին անոնց մէջ. Համաստեղի

խորատես գրչին տակ, Կար Ամուններ, Չալոններ, Մխարներ, Խաչիկներ շատ են և հանդիպելու ու կը հանդիպինք ալ մեր համրուն վրայ, բայց շատե՞րն են արդեօք որ կը տեսնեն զանոնք այնպէս, ինչ որ են իրականին մէջ, շատե՞րն են արդեօք որ կրնան լիովին ըմբռնել ա՜նոնց բովանդակ ողբերգութիւնը, անոնց թաքուն զիգեցիկ երազները, անոնց յուղիչ խորհուրդները։ շատե՞րն են արդեօք որ կը նշմարեն ու կը ճանչնան այդ խեղճ ու մոռցուած, հալածական ու արհաւիրահալած մարդոց ու անասուններուն մէջ եւս ասորոյ սքանչելի գեղեցկութիւնները, վեհութիւններն ու աստուածային կայծերը։ Եւ հաւանաբար այդ բոլորը մթութեան մէջ պիտի մնար, եթէ չգային Պամաստէղներու պէս արուեստագէտներ եւ իրենց ստեղծագործ հայեացքով ու երեւակայութեամբ չվերարտագրէին զանոնք, բոլորիս մատչելի ձեւով մը։

Ճ

Հարկաւ, խոնարհներու աշխարհը, ցոր կր ներկայացնէ մեզի Համաստեղ, բոլորովին նոր չէ հայ դրականութեան համար։ Անոնցմով դադուներ են օրինակ, Զարգարեան եւ մանաւանդ Յակոբ Քիւֆէճեան (Օշական), որ ա՛յնքան փայլուն կերպով հրապարակ եկաւ ասկէ 19-14 տարի առաջ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթի մէջ տպուած իր գեղեցիկ պատմութիւններու յիշատակելի շարքով, մէկ տնգամէն Համաստեղի պէս աչքառու տեղ մը դրաւ իր մեր տառջնակարգ գրողներուն մէջ։

Այսուհանդերձ Օշականէն տարբեր է Համաստեղի օտեղծագործական շունչն ու խմորը, տարբեր են անոր տուած թիւփերը, նկարագրած աշխարհը։ Համաստեղ իւրայատուկ, ինքնատիպ գրող մըն է իր սեփական կերպերով, գոյներով ու գծերով։ Հաղարարուր բանաստեղծներ դարերէ ի վեր, օրինակ, երգեր են սէրը եւ անոր բիրաւոր յոյզերը։ Բայց դարձեալ իրական տաղանդ մը միշտ նոր, հետաքրքրական բան մը ունի ըսելու սիրոյ մասին, միշտ նոր Ժալք մը սէրի բանալու

կեանքի այդ մեծագոյն խորհուրդին մէջ։ Նոյնպէս են եւ Համաստեղի նիւթերը։ Անոնք ինքնին նոր չեն բնաւ։ Բայց նոր է ու ինքնատիպ անոնց մշակման ու պատկերացման ձեւը, ինքնայատուկ է եւ նոր այն անկիւնը, ուրկէ կը դիտուին իրերն ու մարդիկ, նոր է այն լուսաւորութիւնը, որուն տակ կը ներկայացուին ա՜նոնք։

Համաստեղ անկասկած բնածին տաղանդ մըն է, որ իր սեփական եղանակն ունի դալու աշխարհը, տեսնելու իրերն ու երեւոյթները, թափանցելու անոնց խորքերը, գնահատելու, պատկերաւորելու եւ վերարտագրելու զանոնք։ Իսկ արուեստի մէջ կարեւորը ոչ այնքան ի՛նչն է, որքան ի՛նչպէսը։ Աւ այդ ինչպէսը Համաստեղի մօտ շատ աւելի ինքնատիպ է ու հետաքրքրական, քան իր «Ինչը», թէեւ այդ «Ինչն» ալ չափազանց քնորոշ է անոր համար եւ դարձանալիորէն ներդաշնակող անոր ինչպիսի՛ն։

Համաստեղ չի խորհրդածեր, չի վերլուծեր, չի քարոզեր ու ճառարաներ, ինչպէս եւ չի քնարերգեր ու չի ողբերգեր, այլ կը դիտէ ու կը նկարէ, կրնայրկէ ու կը պատկերաւորէ, կը կենդանացնէ ու կը պատմէ։ Եւ ո՞րքան պարզ, մէկտեղ, անպաճաճ ու բնական կերպարանք մը կ'առնէ այն յուղիչ աշխարհը, որուն կը դպի բնածին վարպետի իր դրէչը։

Համաստեղի արուեստին պարզութեան մէջ սակայն չկայ դուրսկութեան եւ հասարակ (սոցիալ) բաներու եւ ոչ մէկ նշոյլ։ Ոմանք մեր մէջ, մասնաւորապէս Պոլսոյ շերտցային դրականութեան ազդեցութեան տակ, կը կարծեն, թէ հոն, ուր պարզութիւն կայ, չկայ արեւոտ եւ գեղեցկութիւն, եւ ընդհակառակն, այն թիւր հասկացողութիւնը կը տիրէ, թէ արուեստն ու գեղեցկութիւնը արհեստականի, խրթինի, բարդի, մանածաղկաւորի, մշուապատի եւ պաճուճանքի մէջն է։ Մինչդեռ իսկական արուեստն ու գեղեցկութիւնը միշտ բնական ու պարզ են իրենց պարզութիւն աստիճանին վրայ։ Արուեստն ու գեղարուեստը միայն այն ա-

տևն իր նպատակին հասած կ'ըլլայ, երբ կը յաջողի բիւրեղացնել, պարզել կեանքի ամէնէն պղտոր ըլլալը, ցրել իրերն ու երեւոյթները ծածկող մշուշը, բանալ զպղտորքները եւ անմբռնելին բմբռնելի, մատչելի դարձնել: Գեղարուեստագէտը, որ հակառակ ուղղութեամբ կը գործէ, կամ կեղծ ճամբու վրայ է կանգնելը եւ կամ խրուել է իր ընտրած նիւթի բոսորին մէջ, անկարող ըլլալով փառատել դայն եւ կարգ ու կանոն մտցնել իր ստեղծած աշխարհին մէջ:

✽

Համաստեղի արուեստը, հակառակ տնոր, որ կը զարգանայ ու հրապարակ կու դայ հայրենիքէն ա'յնքան հեռու դադութի մը մէջ, անհարազատ գրեթէ ուշիւշ ունի իր մէջ եւ ղերմոցի մը արհեստական մթնոլորտի մէջ անուած պտուղի տպուորութիւն չի ձգեր երբեք, այլ կարծես կ'ապրի ու կ'աճի հայ բնաշխարհի անմիջական ողորդութեան տակ, կը ծծէ հայ գաւառի կենսատու հիւթերը ու կ'ընթանայ գաւառի գրականութեան հաստատուն եւ առողջ ուղիով: Սակայն, որքան ալ հարուստ ըլլայ ամերիկահայ գաղութի տուած պաշարը, ան երբեք չի կրնար համեմատուիլ հայկական հողին հետ, ուր թէ՛ կ'աճէր եւ թէ՛ դրականութիւնը աւելի բնականոն ընթացք մը կրնան ունենալ, հակառակ այնտեղ տիրող դժնդակ պայմաններուն. որովհետեւ դադութի մը կեանքը նման է ղերմոցի մը կեանքին, որուն արհեստականօրէն բուսցուցած գեղեցիկ ծաղիկներն ու պտուղները սակայն չեն կրնար ունենալ ընթանալ ազատ ծոցին մէջ մեծցած ծաղիկներու բոյրն ու համը:

Համաստեղի դժբախտութիւնը այն է, որ անոր տաղանդը կը զարգանայ դա-

դութի ղերմոցային պայմաններու մէջ, ուր իր արուեստին առջեւ դրուած է սահման մը, որմէ անդին չի կրնար անցնիլ, եթէ Համաստեղ նորէն չկարենայ առատօրէն ծծել հայրենի լեռներու եւ դաշտերու օդը, նորէն չկարենայ լիտառաւ ընտելոյ առնել հայրենի հողէն ու իր հողին վրայ ապրող ժողովուրդէն: Արուեստագէտի ուժին աղբիւրը հայրենի հողն ու ժողովուրդն է. եթէ ան հեռու է հայրենիքէն, իր ստեղծագործութեան կենդանի պաշարը կրնայ չուտով սպառել եւ իր արուեստը կրնայ կորսնցնիլ իր ուժը, իր թարմութիւնը, իր ինքնատպութիւնը, իր բնականութիւնը եւ վաղածած թառամիլ:

Համաստեղ անկասկած խոստմնալից եւ խոշոր տպագայ ունեցող տաղանդ մըն է: Եւ հայ գրականութեան ան գեռ շատ արժէքաւոր գործեր ունի տալու. եւ կու տայ ապահովարար, եթէ միայն ինքզինքը մշտապէս չզատապարտէ դադութային կեանքի, այլ կարենայ օր առաջ երթալ Հայաստան՝ անոր անսպառ աղբիւրէն քաղելու իր ստեղծագործութեան նիւթերը: Որքան կարճ տեւէ իր կեանքը օտարութեան մէջ, այնքան աւելի նուազ պիտի ըլլայ վտանգը, որ կը սպառնայ իր գեղեցիկ ու խոստմնալից արուեստին: Օտարացումը մտն է ամէն արուեստագէտի համար:

Մաղթենք, որ Համաստեղի տաղանդը, սնունդի տնիւսախելի պակասութենէ, վաղածածօրէն չթառամի երկարատեւ օտարութեան մէջ, այլ կարենայ աւելի բախտաւոր օրերու մէջ փթիլ եւ իր կատարելութեան հասնիլ հայրենիքի յաւերժօրէն կենդանացնող հողին վրայ...

Ռ. Դ.

ԶՐՈՅՑ ՇՈՒՆԻ ՄԸ ՀԵՏ

ԳՐԵՑ՝ ՀԱՄԱՍՍԵՆԴ

Անճրեւոտ ու մութ գիշեր մըն էր։ Դուրսը աշունի տերեւներուն հետ անճրեւի ձայնը կար։ Անտաշ փայտերով շինուած խուցին մէջ միամինակ նստած կը ծխէի ու պատէն կախուած գանկը կը դիտէի, երբ լսեցի ինչ կապկանճը աղաչաւոր։

– Այս ո՞վ է. ո՞վ, այս ուշ գիշերին, այս մութ գիշերին, – ըսի ինքնիրենս։

Երբ դուռիս ձայնն իմացար, ինձ մօտ վազեցիր, հովին ու անճրեւին հետ իմ ոտքերուս փուկեցար եւ քոյլ տուիր, որ շոյէի գլուխդ, դունչդ ձեռքերուս մէջ առնէի։

Զգիտէի՝ ի՞նչ անուն տալ քեզ։ Հակասող սուրբի մը նակատին էր նման։ Ես տեսած էի Սուրբ Անտոնիոսի նկարը, ձեռագիր Աստուածաշունչի մը մէջ նկարուած։ – աջ ձեռքը կուրծքին վրայ, խոշոր աչքերը երկինք վերցուցած էր այնքան աղաչաւոր ու ազօթաւոր։ Քու աչքերդ Սուրբ Անտոնիոսի աչքերուն բարութիւնն ունէին, անոր աչքերուն պէս միւռոնաւոր։ Այդ գիշեր ոտքերուս քով ապաստան գտած՝ կը նայէի ինձ ջերմեռանդ հաւատաւորի մը պէս. այնպէս՝ ինչպէս Սուրբը երկինք կը նայի։

– Բարի Անտոնիոս։ Զգիտեմ՝ որքան սիրեցիր այդ անունը։

Երբ անունդ կու տայի լայն ցատկաւորով ինձ մօտ կու գայիր, ու ես կը սիրէի քեզ ինչ անհոգի ձեռքերով մէջ։

Անճրեւէն վերջ ի՞նչ անուն է անտառի հոտը։

Յաջորդ օրը աշունի անտառին մէջ պտոյտի ելանք, երբ թուփերը բոցի գոյնով բոցկած էին, երբ մեր ռաֆերուն տակ տերեւները կը խշրտային: Պահ մը մոռցած ամէն ինչ՝ ես սկսայ առկել ու ձեռքիս անտաշ գաւազանը աշունի ծառերուն նետել:

Այդ օրը տերեւները թափել ինձ համար հանոյք էր, եւ դուն գաւազանիս ետեւէն կը վազէիր իմ հաճոյքին ու քու հաճոյքիդ համար:

Մենք շատ լաւ բարեկամներ եղանք, իրարու բախտակիցներ – ես եւ դուն: Ո՞ր անժամօք ալիքը քեզ ինձ մօտ նետեց, իմ բարի Անտոնիոս:

Երեկոյ մը, ինձ հանելի ըլլալու համար, խեղկատակ շարժումներ ըրիր, վար ձգեցիր իւղէ լապտերս ու կոտորեցիր, մինչ ես՝ պատէն կախուած գանկը կը դիտէի ակնապիշ: Յանցաւորի մը պէս անկիւնը նստեցար լուռ, եւ այն ատեն միայն մօտեցար ինձ, երբ քու անունը տուի ու ժպտեցայ քեզ:

Ահաւոր ալիք մըն ալ գիտայս ամիսը նետած է, իմ բարի Անտոնիոս, ու հալածական ռաֆ քաշած եմ Տէր Էլ Զօր, Հալէպ, Ալեքի, Մարսէլլ ու օր մըն ալ Փարիզի փողոցներուն մէջ ինկայ իմ խոշոր կօշիկներով: Երէկ Հոգդարն էր, ուր սերմ կը նետէի, Կարմունք՝ ուր ամէն առաւօտ ձեռքիս հաստ մականով լծվար գոմէշները կը զըսպէի: Այսօր՝ Նոթբրտամ, Ս. Միշէլ, Լիւֆսէմպուր, ուր կէ անցայ իմ խոշոր կօշիկներով:

Այսօր արեւոտ է. երթա՛մք անտառ շագանակ քաղելու: Մենք հետունքերը, դիմացի եսկայ, սեպածեւ լեռները կ'երթանք, ուրկէ, գիշեր ատեն, լուսնկան կը կախուի, ինչպէս ռեքագործ մը կառափնատէն: Ու ես, գիշեր ժամանակ, այն ահաւոր պարապութեան մէջ, լուսնեակին սպիտակ ցոլփերուն տակ ցատկոտող սեւ արջեր տեսած եմ:

Ի՞նչ լաւ է արջերու դրացի ըլլալ, ապրիլ ամայութեան մէջ ու դրացնանալ Աստուծոյ:

Այս գիշեր դուրսը նորէն թանձր մթութիւն մը կայ: Հովը աշունի տերեւներ կը զարնէ պատուհանիս: Եկ, նստէ ռաֆերուս մօտ, իմ բարի Անտոնիոս, եւ քեզ պիտի պատմեմ հեքիաթը իմ աշխարհին ու կեանքին:

Քսան տարու էի, շէն տունի գաւաղ: Առաւօտ մը, երբ արեւը դեռ նոր ծայր կու տար ու իմ յաղթ տոները դիմացի բլուրը կը նետէր, ես սերմ կը նետէի Հողդարի արտին մէջ ու իմ սիրած աղջկան՝ Տէր Մարութեանց տանիքը շարուած, աշունի ոսկեգոյն դդումներուն մասին կը մտածէի: Կը մտածէի, որ, երբ երեկոյին անոնց դրան առջեւէն անցնէի, գումէշներու ճայն պիտի տայի, ու անոնք իրենց երկաթեայ սամիները պիտի գնգացնէին: Այն րոտն իմ սիրածը պիտի գիտնար, որ ես կ'անցնէի իրենց դրան առջեւէն:

Այդ շէնշող մտածումներուն մէջ էի, երբ ճամբէն անցնող ձիաւոր ոստիկաններ մօտեցան ինձ, գոզնոցիս ունքերը քումբին վրայ քափեցին ու տարին զիս: Արօտին մէջ արածող գումէշներս հպարտ՝ իրենց վիզերը տընկեցին ու իմ հետեւ նայեցան՝ խոտը բերաններուն: Ես հըպարտ էի իմ լեռներու պէս գումէշներով: Արքայական էր անոնց քալումէքը. նայուածքները տիրական ու հպարտ էին, հպարտ, ճիշդ իմ հոգիին պէս:

Ու ոստիկանները տարին զիս գորշ ճամբէն, անյայտ ճամբէն:

Ես չտեսայ իմ մայրը, որ իր հոգին ստուերիս պէս իմ ոտներուն էր կապեր:

Ես չտեսայ իմ հայրը, որ մէկ երկինք կը նայէր, մէկ իմ հասակին: Ու վերջին անգամ Տէր Մարութեանց տանիքը շարուած աշունի ոսկեգոյն դդումները մնացին իմ աչքերուն մէջ: Երազի հետ խառնուեցաւ սիրականիս ժպիտը գաղտուկ, վարսերու խուրձը հիւսուած ու սպիտակ ձեռքերը հինալուած:

Անոնք պատերազմի տարին զիս:

Եւ ես տեսայ կտրտուած մարմնի կտորներ, ցրելուած գանկեր, հոտած ուղեղներով, ուր իշամեղուններ կ'իջնէին: Տեսայ լսելագար վագրեր, լսեցի ահաւոր ճշոցներ: Տեսայ, թէ ինչպէս մարդիկ, կոկորդ կոկորդի չոփած, կը սպաննէին իրար, առանց իրար նանչնալու: Տեսայ, ինչպէս այլայլուած դիմագծերով մարդիկ կը փախչէին, ու ինչպէս ձիերը անոնց կողերուն ու գանկերուն վրայէն կոխելով կ'արշաւէին: Տեսայ իմ կողքի ընկերը, որ մահէն

շատ կը վախճար, վիրաւոր հազը կը ճանկոտէր ու ինձ կը նայէր զարհուրելի աչքերով: Տեսայ, ինչպէս ձիեր վայրենական խրխիւններով կը վազէին ու իրենց ասպանդակէն կախ գիւնուորներ վիրաւոր՝ ֆարէ ֆար կը զարնէին:

Ու ես ապշահար, վայրի փոքորիկներէն զգգաւած խրտուիլակի մը պէս կեցած էի: Զէի զգար, չէի մտածեր: Միայն գիտէի, որ հեռուն թնդանօթ կրող կառքեր կ'անցնէին, ու ինծի այնպէս կը թռէր, թէ բզէզներ կ'անցնէին ամպին վրայէն:

Յագորդ սուսօտ, երբ փոսի մը մէջէն աչքերս բացի, արեւը դեռ նոր կը նեղփուէր: Օ՛հ, օրհնութիւն արեւի՜ն ու կեանքի՜ն: Այդ գիշեր կարծես ամբողջ դար մը քնացեր էի:

Դաշտին մէջ վիրաւորուողներու հծծիւններ կային. մի քիչ հեռուն՝ վիրաւոր ձի մը, կարմիր ու ուռեցած փորով, ինկած էր ծանր, ու ծանր կը հեւար: Մատղաշ արեւ մը կար դաշտին ու ձիուն դէմքին վրայ: Եւ հովիտն ի վար շրջուեցայ, ու փալեցի երեք օր, լեռներու նամբայէն, ամայի նամբայէն:

Երեք օր վերջը ես հասած էի այնտեղ, ուրկէ ցեղիւ կարաւանն էր անցեր:

Ինչպէ՛ս պատմեմ, իմ բարի Անտոնիոս: Իրիկուան դէմ էր: Անպատին մէջ կար թեթեւ փոքորիկ մը: Այդ փոքորիկին մէջ ես տեսայ արեւէն ներմկցած գանկերու պարը խելագար: Անոնք հովին առջեւէն կը բշուէին, գանկերը դատարկ, անհունի պէս պարապ ու խռոչաւոր: Անոնք ֆաբերու կը զարնուէին, — անոնք իրարու զարնուելէ յետոյ փոքորիկին հետ բոլորակ կը դառնային: Անոնց հետ ձայն մը կար, ձայն մը խորունկ ու ահաւոր:

Ես տեսայ կմախֆներ, ամբողջական, անհամար, օ՛հ, հազարաւոր կմախֆներ: Տեսայ կիներու վարսեր գլխի թասի վրայ միայն: Տեսայ վիզեր, ոտքեր, քաղկոսկրներ, կոնքեր, կողեր իրարմէ գատուած:

Մութը հետզհետէ կը թանձրանար, փոքորիկը դեռ կը դառնար, ու ես սարսափեցայ, իմ բարի Անտոնիոս: Շունչիս մէջ դեռ վառօդի հոտը կար: Մութը որքան թանձրանար, կմախֆները այնքան երկար ու հսկայ կ'երևէին: Անոնք կը շարժէին կարծես, ոտքի կ'ելլէին, ի-

բարու կը մօտենային, օհ, ինչ բարձրահասակ են, երկնքի չափ, երկնքի չափ: Ու բոլորը մէկ, մութին մէջէն, սաւաննի պէս ներմակ ոսկորները շխկացնելով, իմ շուրջը հաւաքուեցան եւ բոլորը մէկ իմ անունը տուին:

– Օվանի տղայ, Օվանի տղայ:

Անոնք մեր գիւղացիներն էին, ու ես չճանչցայ զանոնք, իմ բարի Անտոնիոս:

Այն մէկը, այնքան հսկայ, քերելու փահանան էր գիւղին, ազեղմաւոր ու լայն ոսկորները, կարծես, երկըմբին դպած:

– Օվանի տղայ, Օվանի տղայ, եկեղեցիին կանքերը վառուած քողուցի ելայ:

– Օվանի տղայ, Օվանի տղայ, իմ արտը կէս վարձեցի ելայ: Որ գիւղը դառնաս, վարը լրացուր, բամպակին հունտը, ճըվալով լեցուն, վերը չարտախն է:

Թորկանց Մակարն էր:

– Օվանի տղայ, Օվանի տղայ, եզներս լուծեմ չոգարի ճամբան քողուցի ելայ. այգիս այդ օրը չըբած ելայ:

– Օվանի տղայ, արեւուդ դուրպան, գեղէն ե՞րբ ելար: Լաւ մը մայեցա՞ր, բանջարանոցս է՞ծ, կով մտա՞ծ էր:

Խաթուն մաման էր:

– Օվանի տղայ, Օվանի տղայ, տանս քանալին ճամբան կորուցի. տղայ, չտեսա՞ր:

– Օվանի տղայ, Օվանի տղայ, ա՛յ, ֆեզի ըսեմ, սերմը, որ մետես, բթամատդ միշտ աջ ու ձախ շարժէ:

Հովկուր Կիրօն էր, վարպետ սերմցանը:

Ու ես՝ արմուկս ապառաժի մը կռքնցուցած՝ կը տեսնէի այդ հսկայական կմախքները ազեղմաւոր:

Այդ մէկը՝ Թեթէ Կարօն էր, վարպետ սայլագործը. միւսը՝ Ուստա Անտոնը, կամուրջներ շինող. մէկալը՝ դիող հաշերը: Ո՞րք ըսեմ, իմ բարի Անտոնիոս:

Հոն տեսայ կմախքները իմ ծնողքին. իրարու մօտ կեցած էին, ինչպէս արեւոտ պատին ներքեւ քով քովի կը կենային յաճախ: Գլուխս քեւերուս մէջ առի, որ չտեսնէի սրսփալը անոնց ոսկորներուն: Անոնք չիօսեցան ինձ հետ. անոնք չէին կրնար խօսիլ:

Երբ աչքերս բացի, բոլորը մէկ հեռացած էին: Մութին մէջ ֆոնֆորի կանանչորակ լոյսեր կային ու յետոյ չափալներու ազմուկ եւ լուսաններու աչքեր վառվում:

Ես անցուցի այդ գիշերը զարհուրելի, իմ բարի Անտոնիոս: Եւ առաւօտուն ես շարունակեցի իմ համբաս:

Կէսօրուան շոգն էր: Տեսայ Արաքի մը բանջարանոցին մէջ ձողի մը ծայրը ցցուած գանկ մը խոշոր. ուրիշ շատ գանկեր եւս ցցած էին՝ բանջարանոցը աւերիչ թռչուններէն պաշտպանելու համար: Սակայն, այն մէկին վրայ ակուններու ժպիտ մը կար իմաստուն, հեզմանք մը, նուրբ ու բարի. իմաստուն հեզմանք մը երկնքի ու երկրի գէւ:

Ամբողջ օր մը քաղցունեցայ այն տեղերը, ու վերջապէս առիթը գտայ գողնալու այն գանկը խոշոր: Պայուսակիս մէջ դրած՝ պտտուցի Պաղտատ, Հալէպ, Եգիպտոս, Թունուզ, Մարսէյլ ու Փարիզ:

Այդ գանկն է, իմ բարի Անտոնիոս, հիւզակիս պառնէն կախուած, ու ես ամէն օր կը նայիմ սերտելու հրամար գազտնիքը անոր նուրբ ու իմաստուն հեզմանքին:

Տեսայ ցեղիս որբերը մերկ՝ Շամի փողոցներուն մէջ: Մէկը, աչքերը լայն լայն բացած, անկիւն մը կեցած, գողցած նարինջ մը կը կեդուէր: Ուրիշներ, կենդանիներու նման անբան, կեցած էին հացագործի մը խանութին առջեւ: Մօտեցայ անոնց, իմ ու իրենց լեզուով խօսեցայ: Անոնք հայհոյեցին ինձ ու իմ ետեւ քարեր նետեցին: Անոնք անհամար էին: Երբ ազմուկը կը քաշուէր պագարներէն, անոնք խանութներու էշիկներուն վրայ կը քնանային, նապաստակի նման մէկ աչքերնին բաց, քաղաքի պահապաններու մականին ձայնէն ընդոտտ արթննալու համար:

Քաղաքէն քիչ հեռու, կիսափուլ տան մը մէջ, տեսայ ցեղիս աղջիկները սեւաչեայ, ուր կ'այցելէին գողերն ու հարբածները քաղաքին, կ'այցելէին գինուորները զօրանոցէն փախած, աւազակները համբաններէն: Ու գիշեր մըն ալ կիսապատէն վար աղջկայ մը մերկ դիակը նամբուն վրայ նետելնին տեսայ:

Տեսայ այդ բոլորը, իմ բարի Անտոնիոս...

Իմ գիւղի սահմաններն էին. — արեւելէն՝ Ս. Օվան լեռան ուներուն վրայ մատոյ արեւը. արեւմուտէն՝ վեր- չալոյսի ներկը դեռ մեր ցամառած քամակներուն վրայ, մաւս այն քամանաւը, ուր արեւը իր խարիսխը կը ձգէր. հիւսիսէն՝ գորշ մամբան, ուրկէ կ'անցնէր ջորիներու կա- րամանը գանգակաւոր. հարաւէն՝ այգեպանին հիւզը, ու- ռիներով շինուած եւ կամ Օվանց կիրօն, որ ամէն իրիկ- նադէմին լուծէին կը դառնար ու իր խոշոր կօշիկները ծա- ոին կը գարնէր, արտին հողը մաքրելու համար:

Հեփիաթ էր իմ գիւղը, իմ քարի Անտոնիոս, ու ես չգիտէի, թէ երկնքի ո՞ր մամբէն կու գային այն մարդի- կը ու ինչպէ՛ս կը ներկէին հագար հագար գոյները դաշ- տներուն:

Կ'ըսէին որ փոքրիկ, մօրուսաւոր մարդեր էին ու տերեւներուն վրայ կրնային կանգնիլ: Անոնք՝ կոնակնին քիթեղէ մեծ ամաններով ներկեր կապած՝ լուսնի լոյսին տակ, կը ներկէին ռսկեգոյն դդումները աշունին, բոցա- գոյն տերեւները ալունին. կը ներկէին ծաղիկները վայրի հագար հագար գոյներով: Անոնց մօտէն կ'անցնէր ջուրը արտերուն ու ջրադացներուն, կ'ըսես, հողին լայն սիրտն էր, որ կը խայտար ջուրերուն ետո ցայտուն:

Եւ ինձ կը թուէր, թէ կարմիր ու երկար փետուր- ներով ափազաղը, կիսապատին վրայ թառած, աշխարհին կը ձայնէր. թէ Տէր Մարութենց ազգիկը աշխարհի է՛ն գե- ղեցիկ ազգիկն էր, երբ խուրձ վարսերը ետեւ կը ձգէր ու ազգիւր կ'երթար. թէ՛ Զայի կամուրջը աշխարհի հրաշա- լիքներէն էր:

Կամուրջն ունէր երեք բոլորակ կամարներ, յղկը- ւած քարերով: Ճակատի քարին վրայ՝ կարծես Ս. Մես- րոպի ձեռքով, քանդակուած էր. —

Կամուրջը շինուեցաւ յամի Տեառն 1795-ին,

Կամօֆն Հոռփի, դուստր Հանի Յակոբ Առաքելի:

Ձեռամբ Ուստա Անտոնի:

Կամուրջը ուխտավայրի մը չափ խորհրդաւոր էր, ու մենք, մանուկներս յաճախ կամուրջին տակէն ձեն կու տայինք, էնդի դիմէն ձեն առնելու համար: Խեչափառներ արեւին դէմ կը բռնէինք, աւագին վրայ կը ձգէինք, ման-

կական հաճոյքով մը դիտելու անոնց չարչարանքն ու շարժումները խորհրդաւոր:

Այդ՝ մեր գիւղի կամուրջն էր, Ձայի կամուրջը, ուրկէ կ'անցնէին այծերն իրենց անոռնի ցատկոտութով, մատակ ձին՝ իր ձագով. կ'անցնէին կովերը նախիրին, վերջալոյսի շերտ մը կռնակնուն վրայ. կ'անցնէր նախրապանը՝ դեռ նոր ծնած հորթը գրկին. կ'անցնէր ցուլը հըսլարտ գլուխով, էշը՝ դդումի ֆազուած թուփերուն տակ կորսուած. կ'անցնէին հնձուորները, ջրուորները գեղին. կ'անցնէր Հով Արուքը ու կը տնտնար կամուրջին վրայ, սրովհետեւ վարը, ջուրին մէջ սրունքնին վեր սոթսած բոպիկ ոտքերով գիւղի հարսները լուսցի կ'ընէին. կ'անցնէր ե՛ւ ռէնջպէր Թորոն, լծուոր եզներն իր առջեւ ձգած, նաեւ դեռ նոր բացուած բամպակի ծաղիկը արախչիին ծալքերուն մէջ դրած:

Թորոն գանգատ ունէր ընելիք, թէ կոչնակը ճեղքեր է ու ձայնը մինչեւ Հոգդար չի հասնիր: Եկեղեցիէն յետոյ Թորոն տուն կ'երթար, բամպակի ծաղիկը իր կնոջ երեսին, աչքերուն կը փսթէ՝ բամպակը բուսցնող հողին ժպիտով: Երեկոյին, ձէթէ նրագին առջեւ մի ֆանի գըլուխ «Եկեցէ» կը կարգար ու կը պառկէր կնոջ քով, համբուրելու անոր թուշը, բամպակի ծաղիկն արգասաւորող հողին պէս արգասաւորելու վազուան լծվարը, սերմնացանը, նաճարը, փահանան, մշակը:

Վաղը անոնք պիտի անցնէին միեւնոյն կամուրջէն, սերմնացանը իր սերմի գոգնոցով, լծվարն իր մեծդի գոմէշներով:

Շատ էին իմ գիւղի ճամբաները, իմ բարի Անտոնիոս: Մէկը սայլերու ճամբան Հոգդար կը տանէր, ուրկէ, իրիկնադէմին, բանուորները գիւղ կը դառնային երգով, հեփիաթներով: Բարկ միջօրէի պստուն, երբ կըրիան կ'անցնէր մծեղներու պարս մը իր վերեւ, կը տեսնուէր սայլ մը, ետեւ շրջուած, դեռ նոր հնձուած ցորեաններով լեցուն: Գերեզմանոցին ճամբան, ուրկէ ամէն մեռելաթաղի ժամկոչն իր խնկամանը կը տանէր, երկնքի ճամբան էր, ուրկէ մեր երանելի մեռելները երկինք կ'երթային:

Վանքին ճամբան, ուրկէ յաճախ իմ եզները արածելու կը տանէի: Շար ի շար ծառերուն տակով կ'անցնէի

առելով: Կ'անցնէի, «կար ու չկար» հեփաթի աղջկան ջերմութիւնով բռնկած: Իմ վերեւ կ'անցնէր երամբ վանքի աղանձներուն: Մի չիչ հեռուն, խոգաններուն մէջ, կ'արածէր ըստ պղծութի գոյնով վանքի ծեր ջորին:

Այգիներու համբան, անտառին համբան, քեֆ քուքին համբան, որոնք յանախ սպիտակ աղջիկներու նման կը հանուէին ու հրեւանքով անձրեւին տակ կը մտնէին:

Օ՛հ, անձրեւը մեր գիւղին, լիառատ ու օրհնաքեր: Անձրեւը չսկսած՝ ննդուկները վանքի փութերուն տակ կը մտնէին: Տանտիկին Մարիամը, իր տանիքէն լաքերը կը հաւաքէր: Ագուար ծառերուն տակով կ'անցնէր արագ՝ իր բոյնին հասնելու: Անձրեւը կ'իջնէր յորդ: Երանիկ Ագաբար չարտախ կ'ելէր ու անձրեւը կը դիտէր: Անոր դէմքին վրայ կար գոհութիւնն ու երեւանքը դաշտերուն: Դաշտի բանուորները, կիսով թրջուած, գիւղ կ'անապարէին՝ երվալներ գլուխնուն փոյզ ըրած:

Անձրեւը կ'իջնէր խոգաններուն վրայ, այգիներուն մէջ, կամուրջին վրայ, ջուրերուն ներքեւ, հապառտակները ապաստան գտած՝ անձրեւի երածշտութիւնը կ'ունկընդդէին:

Անձրեւէն վերջ՝ նորէն արեւ, եւ Տանտիկին Մարիամը սպիտակ լաքերը տանիքին վրայ կը փռէր: Ճամբաներուն մէջ՝ նորէն կեանք: Անձրեւէն վերջ ջրաղացի դուռնի վրայ նոր բռնեք կը փլէին, կամուրջի կամարին տակ արեւին արտացոլումը կը շարմազէր: Անձրեւէն վերջ ջաղացպան Նաւոն դուռնի վրայ կ'ելէր, վրայէն գլխէն այլիքը քօթուելու:

Ինչպէ՛ս պատմեմ իմ գիւղին բարութիւնը հեփաթային, իմ բարի Անտոնիոս, աղջիկները իմ գիւղին, այգիները իմ գիւղին, արշալոյսը, միջօրէն, վերջալոյսը իմ գիւղին. սէրը, բէնը, հարսնիքն ու պարն իմ գիւղին. փառանք, վաթապետը, վանքն ու դպրոցն իմ գիւղին. ցանկապատերէն յորդոզ պտուղները, երգերը երգիքներէն լսուող, շօրօր փալոզ հարսներն իմ գիւղին:

Ինչպէ՛ս պատմեմ կալը, կուտը, ցանն ու ցանքը, ցուլն ու ցորենն իմ գիւղին. գիշերը, որ յանկարծ նորածին երախայի մը լացը կը լսուի, եւ լուսնին տակով կռունկները կ'անցնին երկար վիզերով. կօշկակարը, հա-

ճարը, կապ շինողը, բուրգ Արուսթը, կիրակոս Պանին, Ազ-
ցանոզ Գեւոր, Քամի Փշող Մակարը. էրիկ կնիկ - Հոնոն,
Տոնոն մեր գիւղին. արեւոտ օրերու թռիչքը ազանիւնե-
րու, մեղունքու պարսը, տօնական օրերը, գովէշներու
կոիւր, թումբին վրայ ձգուած թամբը ձիուն:

Ինչպէ՞ս պատմեմ երկու ահադադներու կոիւր ազ-
բանոցին վրայ, երկու ձիերու կոիւր արօտին մէջ, երկու
մանուկներու կոիւր կամուրջին մօտ, երկու ծերերու համ-
գիստը արեւոտ պատին տակ, երկու ազգիկներու հնչում
ծիծաղը աղբիւրի համբան, երկու եզներու սիւնէքը հո-
րիգունին գէմ:

Իմ սիրտն ալ, իմ բարի Անտոնիոս, բախտաւոր սի-
բահարներու սրտին պէս շէն է իմ գիւղով:

Ես կը տեսնեմ սայլերը ալիւրով բեռնաւոր, կը
տեսնեմ ջրադացները, որ կը դառնան, ազմկոտ ու խուլ,
եկեղեցիին մէջ արձագանգուած երգերու ձայնով:

Կը տեսնեմ լուսնկան, որ կալին վրայէն կ'անցնի,
բարտիները հովին առջեւ կը ծոին: «Ջերմութիւն ի ջրոյ»
առաջին անգամ ձիւներու տակէն Ս. Սարգիսի քարը կը
տեսնեմ: «Ջերմութիւն ի եռոյ»։ Գովէշներ ու ցուլեր
թումբեր կը փոքեն, եւ, վիզերնին տնկած, երկինքն ու
երկիրը կը հասուրտան:

Հիմա, իմ բարի Անտոնիոս, ինձ կ'ըսեն, որ այն շէն
գիւղը, դժբախտ սիրողներուն սրտին պէս անբակ է դար-
ձեր. արագիւրը Թլկանց փուշերէն վազուց է հեռացեր,
ջրադացներուն ջուրը ցամփեր է ու առուին մէջ գորտերու
դիակներ կան, ցեխերու հետ չորցած. ջուրին վար թա-
փած տեղը սարդի թելեր կան:

Ինձ կ'ըսեն, որ եկեղեցին քանդուած է. տանարին
տեղը աղուէս մը իր բոյնն է փոքեր. մկրտութեան պա-
տանանին մէջ այժմ կանաւն մողէզներ կը սլուրլտան ու,
բարկ արեւին տակ, քարը կը լիզեն. բարի քահանային
կեցած տեղը «սպրիմ մեռնիմ»ն է բուսեր. վայրի խոտ
մըն ալ կեցած է հոն, ուր երէցփոխ վարդանը կը կենար
իր փոքրիկ սնտուկով. երկար, կարծես շիլ, անանուն խոտ
մըն ալ Քէլ Մինասին տեղն է տնկուեր: Ու խոտեր ժամ-
ուորներու տեղ ժամուորներու պէս կեցած:

Ինձ կ'ըսեն, որ փլած է վարժատունը: Դեռ շատ
մանուկ, այնտեղ հեգեցի իմ առաջին գրերը: «Աղիւսակ»ի

քրտինքը այնտեղ եմ թափեր. յետոյ՝ Գափամանեան, Զապէլ Ասատուր, Խաչկունց, Նարեկ ու Խորենացի:

Կ'ըսեն, որ Մարկոսեանց կողմի պատը կը մնայ տակաւին, ուր դպրոցի սեւ պատն էր. դեռ կը մնայ նաեւ պատուհանը, ուր Մեծ Պահէի օրերու արեւի վերջին շողը կը տնտնար, ու մենք կը սկսէինք հաւաքուիլ իրիկուան արձակուրդին համար:

բա սը չխտը հիւսմ հա ղեցեկ լեռ:

Կ'ըսեն, որ տակաւին կ'իսով քանդուած սեւ պատին վրայ կան ու կը մնան մի քանի վանկեր, վարժապետին ձեռքով գրուած՝

Կ'ենթադրեմ, վարժապետը գրած է, թերեւս քերականական վերլուծումի համար՝

«Արարատը աշխարհի ամենագեղեցիկ լեռն է»:

Յետոյ՝ թիւեր $4+13+22\dots$

Կ'ըսեն, որ տուներու հատուկտար՝ պատերը կը մընան: Արագիլի ձեռով կանգնած պատը Պաշտոյեանց տունն է: Քրիստոսի խաչելութեան ձեւ առած պատը Մարութեանցն է: Համբուն վրայի ծառերը գօտացած են, ու տերեւները՝ երկաթի գոյն առած: Ազբիւրին քովի ծառին վըրայ կախուած դեռ կը մնայ գոյնը նետած վերաբերուի մը կտորը: Անտարակոյս, երէցփոխին վերարկուն էր, որ ամէն տուն օրերուն կը հագնէր: Այդ բոլորին մէջ կոթողի պէս կը մնայ Թորկանց ձէք-հանքին սիւնը...

Հեփիաթային երազէն արթնցող բանտարկեալ մըն եմ, իմ բարի Անտոնիոս, ու կը սերտեմ ժպտիլ միշտ այս գանկին պէս: Յանախ պատէն վար կ'առնեմ գայն ու կը դիտեմ՝ երկու ձեռքերու մէջ առած: Կը փորձեմ ժպտիլ, ա՛խ, ինչպէ՞ս ժպտիլ անոր պէս բարի, անոր պէս իմաստուն ու անոր պէս հեզմատ: Թերեւս մեր գիւղի, Օհան Նիկոյի գանկն է, որ եկեղեցիին մէջ «Դանիէլ» կը կարդար, եւ կամ Տափան Մարգարինը, որ արտոյտին հետ դաշտ կ'իլլէր, արեւին հետ, արեւին պէս իր թւերը կը տարածէր ու արտերուն մէջ սերմ կը նետէր...

Ու ես յանախ կը մեմախօսեմ առանձնութեանս մէջ, կը խօսիմ Համլէթի մը իմաստուն խոհերով՝ գանկը աջ ձեռքիս մէջ բռնած:

Գանկը լայն ճակատով, փոս աչքերով ու մաշած
քթով կը ժպտայ միշտ:

Ա՛խ, ինչպէ՛ս ժպտիլ անոր պէս բարի, անոր պէս
իմաստուն ու հեզմոտ:

•

Վաղը, իմ բարի Անտոնիոս, վայրի այծի փոսքէ
միւթան կը շինեմ ինձ, կը շինեմ տրեխներ: Վաղը այս ա-
շունի անտառէն համրորդի գաւազանս կը կտրեմ: Մախա-
դիս մէջ կը դնեմ գանկը: Այս մենաւոր հիւղիմ դուռը բաց
կը ձգեմ հովերուն ու շնագայլերուն առջեւ, ու մենք համ-
բայ կ'իյնանք դէպի իմ Հայրենի գիւղն աւերակ – ես ու
դուն:

Մենք կ'անցնինք Պաղտատէն, Մուսուլէն, Ուրփա-
յէն, Տիարպէփրէն: Կ'անցնինք լեռներու ճամբէն, կը քը-
նանանք բնութեան տարրերուն հետ: Կ'արթնանանք արշա-
լոյսէն առաջ, համբայ կ'իյնանք աստղերու տոմարով ու
կը քայենք – ես ու դուն:

Երբ ուղտապանները հեռուէն տեսնեն, որ այծի
փոսք հագած մէկը, լեռներու ճամբէն, շունի մը հետ կը
քայէ, այդ՝ մենք ենք:

Երբ վրանաբնակ գնչուներ տեսնեն մէկը, որ գե-
տափին ծռած ջուր կը խմէ շունի մը հետ, այդ՝ մենք ենք:

Երբ որսորդը տեսնէ, որ անտառներուն մէջ, ան-
ցորդ մը ճաշ կ'ընէ շունի մը հետ, այդ՝ մենք ենք:

Երբ վայրի այծեամբ սոսկայ յանկարծ ու տեսնէ,
որ լեռներուն մէջ, առուակին քով մէկը կը քնանայ ու շու-
նը կը հսկէ անոր, այդ՝ մենք ենք:

Երբ դաշտեցին տեսնէ այծի փոսք հագած մէկը,
որ կը մօտենայ շունի մը հետ ու կ'օգնէ սայլը ճահիճէն
հանելու, այդ՝ մենք ենք:

Մենք մեր ճաշը անօթիին հետ կը բաժնենք ու մեր
իմաստութիւնը անմիտին հետ: Մենք գիւղերու եւ քա-
ղաքներու մէջ կը մտնենք, կը կենանք դարպասներուն
առջեւ, ու ես կ'երգեմ գեղեցկութիւնը արեւին ու աշխա-
տանքին:

Օ՛հ, եթէ գիտնան, թէ որքա՛ն բարի է այն արեւը,
որ ամէն օր նշխարքի նման իրենց ձեռքերուն ու ճակատ-
ներուն վրայ կ'իյնայ: Եթէ գիտնան, թէ որքա՛ն բարի է

աշխատանքը հողին... Եթէ սերտեն վանկերը արտոյտին՝ անոնք այլեւս պիտի չսպաննեն: Որտոքը իր հրացանը պիտի ձգէ, երբ տեսնէ, թէ ինչպէս այծեամբ վերջալոյսի պատառին վրայ իր ձագուկներով ապառաժէն վեր կը ցատկէ:

Պիտի բռնմ անոնց, թէ սովորական չէ խոտը, որ կը ծլի. ծառը, որ իր ճիւղերը երկինք կը քանայ աղօթքի ձեւով. թռչունը, որ կը թռչի կապաշտին միջով. արեւին շերտը, որ ամէն առաւօտ պատուհանին մէջ կ'իջնայ. եզրը, որ օրն ի բուն իր արօքը կը քաշէ:

Ու ես պիտի երգեմ երգը եզին, արօքին, խոփին, երգը հպարտ գովէշին, ցորեաններով լեցուն սայլին, այգիին ճամբան, խաղողի բեռան տակ իր ականջները թոյլ ձգող էշին: Պիտի երգեմ երգը հնձուորին, կալին, հումմաֆին, մանգաղին: Պիտի երգեմ արեւին տակ խլրտացող երգը սերմին, երգը կամուրջին, առուին, ջրտուփին, երգը հողէ տուններուն:

Առաջին անգամ, երբ իմ աւերակ գիւղը տեսնեմ, իմ սիրտը պիտի փլի, իմ բարի Անտոնիս: Կոտրուած արտով ես պիտի կենամ ձէթահանքի սիւնին քով ու պիտի հնչեցնեմ իմ երգը աւելի հզօր ու աւելի գեղեցիկ: Աշխարհի չորս հովերուն ցրուած իմ ցեղակիցները պիտի լսեն իմ երգը ու պիտի գան:

Պիտի գան եօթը վարպետներ գիւղին եկեղեցին շինելու համար: Անոնք ժառանգորդներն են մեր հինաւորաց վանքերը շինող վարպետներուն: Պիտի գան կամուրջ շինող Ուստա Անտոնի աշկերտները, պիտի գան հազար հազար բանուորները, աղիւս թափողներ, գերան տաշողներ, չուր կրողներ, փայտ կտրողներ, որմնադիրներ, տախտակ շինողներ, գամ գամողներ, աղիւս կրողներ, քարակոփներ, ցուիֆ կապողներ:

Պիտի գան առու շինողներ, վար ընողներ, սերմ նետողներ, հնձուորներ, մանգաղ շինողներ, սայլագործներ, կալ կապողներ:

Մեմք քահերով, դիւլով, գուռով պիտի երթանք ու փորենք ակը ջուրին, որ պոռթկայ յանկարծ, արտերուն քովէն անցնի ու նորէն լեցնէ արտն ու արօտն օրհնութիւնով:

Պիտի գամ ջրադացւաններ, քար կռանդներ, քամ-
բայ շինողներ, այգի տնկողներ, շարական երգողներ,
մեղուարոյծներ, արջառ բուծանողներ ու բանաստեղծներ:

Համբէն պիտի անցնին հայ աշուղները հինաւորց
կիթառով, պիտի կենան աղբիւրին ինչ ու երգեն ստուերի
պէս ճկուն հասակը մեր սեւաշեայ աղջիկներուն. պիտի
երգեն գինին, սիտի երգեն արգասաւորութիւնը մեր այ-
գիներուն ու հարսներուն. հայ աղջիկներն հեզանագ պի-
տի պարեն պարը եօթը ջրադացներու: Պարը մեղունքու
պարսին, որ մայիսեան երկնքով կ'անցնին: Անոնք պիտի
պարեն յուլիսեան հովին առջեւ ճուկ եկող պարը ցորեան-
ներուն:

Հայ բանաստեղծները համգիստ պիտի առնեն ու-
ռիներու շուէին տակ, ու Նարեկեան ներշնչումով բանաս-
տեղծութիւններ պիտի նուիրեն կամուրջներ շինող Ուստա
Անտոնի յիշատակին: Պիտի տաղերգեն որմնադիրին աշ-
խատանքը, զանգակատունը կապողներուն աշխատանքը.
պիտի տաղերգեն շարժունութիւնը ջրադացներուն ու հա-
զար հազար բանուորներուն:

Ու այն ատեն, իմ բարի Անտոնիս, ես ամէն առա-
ւօտ արշալոյսին հետ զաշտ պիտի ելլեմ իմ վիթխարի գո-
մէշներով: Թեւերս ու ոտներս սօթած չայէն պիտի անց-
նիմ իմ հպարտ գոմէշներով: Արեւը պիտի նեղէի, պիտի
կոտրի փարչի մը պէս ու լուսեղէն գոյներ պիտի քափէ
գոմէշներու եփեմսեան կռակներուն վրայ: Զով հովին
մէջ պիտի զնկամ ու հնչեն երկաթեայ սամիները իմ ան-
գուսպ գոմէշներուն: Ու ես պիտի ներկեմ հողը արեւին
չափ բարի ու արեւին չափ արգասաւոր:

Օհ, մարդիկ զարեւոյթի եմ, զարեւոյթի, իմ բա-
րի Անտոնիս: Անոնք, եթէ կոտորներ ունենային, հպարտ
պիտի ըլլային գոմէշներուն պէս: Եթէ գիշատող ակռա-
ներ ունենային, ազնուական պիտի ըլլային առիւծներուն
պէս: Եթէ գիշատող մագիլներ ու կտուցներ ունենային,
պիտի ուզէին իրենց թեւերը երկնքին քսել արծիւներու
պէս:

Ես տեսայ անոնք պատերազմի դաշտին վրայ, տե-

սայ ֆազաֆներուն մէջ, տեսայ խեղն, պարտաւորներուն կմախֆները ճամբուս վրայ:

Մարդիկ ահաւոր են ու զարհուրելի, իմ բարի Ան- տոնիոս: ✓

Երբ իմ աւերակ գիւղը հասնինք, անոնք իրենց զը- լուխները որջերէն դուրս պիտի հանեն: Երբ ձեռքահաճի սիւնին քով կեցած հնչեցնեմ իմ երգը հզօր, անոնք արե- լէն թագնուող խլուրդներու պէս իշար պիտի անցնին, պիտի ըլլան ամբոյս ու վրաս պիտի խուծեն. ո՛րը մզկիթ- ներէն, ո՛րը դաշտերէն, ո՛րը ճամբաներէն, ո՛րը բիրերով գինուած, ո՛րը սուրերով: Անոնք ֆարերով, բռունցքներով պիտի ծեծեն զիս, եղունգներս պիտի ֆաշեն, շամփուրնե- րով կռնակս պիտի աշրեն, սուրերով կռակս պիտի ծակ- ծռկեն ու պիտի գամեն զիս ձեռքահաճի սիւնին, այն հսկայ սիւնին:

Եթէ ճամբորդներ տեսնեն հեռուէն, աւերակ գիւղի մը մէջ ձեռքահաճի սիւնին խաչուած դիակ մը, այդ ես եմ:

Եւ դուն, իմ բարի Անտոնիոս, գիշեր ժամանակ, գանկին մօտ ու ռոտերուս ներքեւ կծկուած, դունչդ դէպի երկնքի ամենի պարապութիւնը, պիտի ռոնաս երկնքի ու երկրի ձայնով:

Այն ատեն միայն, իմ սիրելի Անտոնիոս, ես պիտի կարենամ ժպտիլ բարի ու իմաստուն հեզմանքով մը, նիշդ այս գանկին պէս, նիշդ այս գանկին պէս...

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

ԵՂ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Հ Ա Մ Ա Ս Տ Ե Ղ

Վերջին տասնամյակներու մեր հայկերի գրականութեան այս ամէնէն գոտին գրողներ, համաստեղ, որ այսօր հայ գրողի իր տիրաժամոք պանդխտութեան սեւը կ'ապրի հեռաւոր Ամերիկայի Պոսթըն քաղաքին մէջ, ծընած է 1895-ին, Խարբերգի Փէրլէնճ գիւղը: Բուն անունով կը կոչուի Համարձում Կելենեան: Ընտանեկան անուններու համահիւստութեամբ՝ դրական ծածկանունը եղած է Համաստեղ: Գիւղական հին եկեղեցիի աւագանին մէջ մկրտուած Համարձումը, այսօր, ա'լ վաւերական, ա'լ բոլորովին հասուն գրական դէմք մըն է արդէն, Վալիտակ Զիաւորճին բոքանչիի Համաստեղն է արդէն, մեր զոնպուածին ու մտաւորականութեան կողմէ հաւասարապէս փնտռուած հեղինակն է արդէն: Ապացոյց կ'ուզէք. տհաւասիկ:—

Երբ շատ մը գրողներու իւրաքանչիւրին համար կ'ըսուի թէ Վէյդ մարդը ինչո՞ւ կը գրէ, Համաստեղի համար եռհարիւր անգամ լսած եմ. «Ինչո՞ւ Համաստեղ սկսած է չգրել: Իրաւունք ունի հարցնողը, ով որ ալ ըլլայ: Մեր աշխարհաբար մասնագէտութեան սիւներէն է Մովսէս Աշխարհի այս գիւղացին եւ լոյսի ու հաւատքի աստղապայծառ նշան մը՝ գրական ամլութեան այս դէշ օրհորուն, Լրբ մեր բոլոր արժէքները, հաւեւեանի սկսած են դիակի վերածուիլ, Սփիւռքի խաւար պայմաններուն տակ: Համաստեղները պէտք չէ լսեն. անոնց լռութիւնը մտահոգիչ է, երբ ազգային այնքան չքեղ առաքինութիւններ, կը տեսնենք թէ ինչպէս ծովամայն կ'ըլլան, տասնամիակէ տասնամիակ:

'Համաստեղ' արուեստագէտի գերընտիր տաղանդ մըն է, որ տունին ապրուստը կը հոգայ գինեօկրաֆի գործ ընելով: Նիւթական ապահովութեան տեսակէտով, բարեբախտաբար ազգային վարժարանի մը մէջ ուսուցիչ չէ, եւ, նորէն բարեբախտաբար, երկար տարիներէ ի վեր Միացեալ Նահանգներու մեծ Հանրապետութեան քաղաքացիներէն է, որով վերջ՝ «դառն հացի» անախորժ մտահոգութիւններէ, որով՝ արտօնուած, կեանքին գոնէ մէկ կողմին համար շատ սեւ եզրակացութիւններ չհանելու: Ամուսնացած է. ունի երկու աղջիկ ու սեփական տուն մը, Միտֆորտ, որ Պոսթընի մէջ մեծ թաղ մըն է, կ'ըսեն: Կը պատմեն թէ, գործէն ետք, գրեթէ ամէն օր, կ'երթայ Վաշ-

բենիք՝ խմբագրատունը, որ ամենէն մօտիկ եւ մանաւանդ մուտքը հնարաւոր Հայաստանն է այնտեղ:

Համաստեղի կեանքին մասին լայն տեղեկութիւններ չունի դեռ, եւ կարծեմ դժուար կ'ունենայ մեր գրականութիւնը, որ միշտ ալ դժբախտ եղած է զինք մշակողներուն լիակատար ծանօթութեան մէջ: Կարեւոր պարագայ մըն է ամբողջական կենսագրութիւններու պակասը մեր գրականութեան մէջ, եւ կ'արժէ հոս քննել կանգ առնել այդ պարագային վրայ:

Համեմատութեան բոլորովին հին, մեծ մասամբ հայկական ու ժամանակաշրջակ ըմբռնումով մը, հայ գրողը թանձր վտարադր քաշած է յաճախ իր անձնական կեանքը շահագրգռող սովորական առօրեային վրայ: Կեանքին այդ մասը նկատած է մանրուք, կեղեւ, մարդկային մորթի անարժէք հոլովոյթ մը՝ ամիսներու, տարիներու եւ տասնամեակներու մէջ թաւալող: Եթէ կարելի է ըսել, տրուած է մեղի ցարդ հայ գրողին ներքինը. իսկ արտաքինը՝ կամ ընտել տրուած, կամ ալ լատագոյն պարագային տրուած է շատ թերի կերպով, համառօտ, հասկանալի, կարծեմ ակամայ: Որով, մեր գրական պարտէզները լոյսի մէջ են, իսկ պարտիզպանները՝ մութի: Իրենց մտերիմ, իրենց առօրեայ, ըսնէ փոքր բայց աշխատէ կարեւոր կեանքի մասին՝ ահաւոր կերպով ժլատ են մեր գրողները:

Լուռ են եւ ամշկոտ՝ գիւղական նորհարաի շափ: Այնպէս որ, իրենց մասին կամ բան չեն գիտեր, կամ գիտենք միայն տարտամ բաներ: Ընդհանուր ապաւորութիւնը յաճախ կ'ըլլայ այն, թէ հայ գրողը կ'ըլլայ անհայր, առանց հարազատի, առանց ազգականի, անզաւակ, ամուրի, խորհրդաւոր տեղերէ բաներ գլորող, գիրք տպող մարդ մը: Մեծ, տարօրինակ, եւ սակայն թշուառ գոյութիւն մը:

Լուս գիտենք անշուշտ ի՞նչ տնունը, երբեմն հօր եւ մօր տնունն ալ, իսկ ստանցմէ անդին բան գիտնալը տառապանքներու արդիւնք է միայն: Մեր գրականութիւնը կը տուժէ անոնց լուսթեղէն:

Կը տուժէ նախ գրականութեան պատմութիւնը՝ հեղինակներու ծանօթացման տեսակէտով, եւ, ապա, անուղղակիօրէն, կը տուժեն գրական տեղեկագրութիւնները իրենք, որովհետեւ գրողին կեանքը թանկագին նպաստ մը պիտի ըլլար անոր գործերուն վերլուծման համար, բացառութեան տեսակ մը բանալի: Այդպէս չեն միւս, մանաւանդ մեծ ազգերու գրականութիւնները: Հոն, գրողներու կեանքին շուրջ կը հանդիպինք լեռնակուտակ գրականութեան մը, ուր յաճախ պահ առ պահ արձանադրուած է գրողի մը ամբողջ կեանքը, շրջապատով միասին:

Կենսագրական ծանօթութեանց այս պակասին մէջ, պատասխանատուութեան որոշ բաժին մը ունին նաեւ հեղինակներուն բարեկամները, որոնք առհասարակ անփոյթ են այս ուղղութեամբ: Կը սղաւեն, որ բարեկամ գրողները մեռնին, որպէսզի յօժարին անոնց մասին մէկ երկու գրուագ պատմել: Արդի՞նք: Մեծութիւն եւ կեանքի իրական արժէք ներկայացնող այս անգամ բոլոր հայ անձնաւորութիւնները կը մնան հայ սերունդներուն համար կիսածանօթ մարդիկ, գրական դէմք ըլլան անոնք, ազգային, թէ յեղափոխական:

Յուսանք, որ կեանքի ու գրականութեան աւելի առողջ ու արդիական ըմբռնումով մը, այս կացութիւնն ալ, շատ մը ուրիշ կացութիւններու հետ, հիմնովին կը յեղաշրջուի: Եթէ աւելի քաղաքակրթ եւ յառաջդէմ ազգերու հետ քայլ պիտի յարմարեցնենք, մեր քայլերը պէտք չէ ըլլան միակողմանի:

Այսքանէն ետք, վերադառնանք Համաստեղին:

Փէրչինճ, ուր ծնած է «Գիւղջին», «Անձրեւ»-ին, «Սպիտակ Ախաւոր»-ին եւ «Մըրապան կատակերգութեան» հեղինակը, Խարբերդի կարեւոր գիւղերէն մէկն է եղած, կէս հայ կէս թուրք բնակչութեամբ: Հայերը կ'ապրէին հոս առանձին թաղամասի մը մէջ, որպէս գրադուռ ունենալով հողագործութիւնն ու արհեստները:

Համաստեղի մանկութիւնն ու պա-

առնութիւնը անցած են ուստի Փէրլէնճի գիւղական առողջ մթնոլորտին մէջ՝ դիւզ մը, ասիկա, լեռնային հեռաւոր հորիզոնով շրջապատուած, քարաշէն եկեղեցի մը այդ գիւղին մէջ, հին սուրբերու բազմաթիւ քանդակներ, հայ շինականի տուններ, աշխատանք, կիսանքի առօրեայ հոգեր: Եւ անշուշտ աղօթք: Եւ անշուշտ վէճ: Եւ անշուշտ սէր ու բամբասանք: Կիսաքը իր բոլոր երեւոյթներով՝ գիւղի մը եւ ցեղի մը արիւնին ու հոգեբանութեան վրայ կազապարուած, ստացած՝ հետեւաբար, տեղական շէտուած գոյն մը, ժամանակին շատ մը երանդներով: Հող, երկինք, մօրդ՝ բոլորը միշտ իրարու հետ ու բոլորը միշտ պարզութիւն, քրիստոնէութիւն, լոյս: Աշխատանք: Ահա գիւղը, ուր ծնած է Համաստեղ:

Արդ, գրելու, կիսաքը, անոր խորհուրդն ու շրջապատը՝ վերաբառադրելու տաղանդով օժտուած հոգի մը,՝ կրնա՞ր անդգայ մնալ, կրնա՞ր նոյնիսկ խորապէս չաղդուիլ ծննդավայրի իր այս միջավայրին, երբ մանաւանդ հայ է այդ հոգին, այսինքն, ցեղային բոլոր աւանդութիւններով եւ արիւնի առհասարակութեամբ կապուած բնութեան պայտամունքին, զգալով դայն որպէս ուժի, խորհուրդի եւ գեղեցկութեան տեսակ մը կատարելութիւն: Մի մոռնաք, մենք Սօսեաց Անտառին իշխան ենք նուերած, ու մի մոռնաք դարձեալ միջավայրը՝ Վահագնի առասպելին: Հայաստանի դէպի բնութիւն ու դէպի լոյս խոյացող ամբողջ հեթանոսութիւնը, որ թափանցեց նաեւ մեր քրիստոնեայ արիւնին մէջ: Այսօր իսկ ժայռեր կան, որոնք սուրբ են, ծառեր ու աղբիւրներ կան, որոնք նուիրական են: Հողին, լոյսին, կենդանութեան պայտամունքը ունի Հայը, եւ հետեւաբար ունի՝ հայ գրականութիւնը, յանձինս իր լատպոյնի ներկայացուցիչներուն, որոնք մէջ իր պատուոյ տեղը դրաւ ի նաեւ Համաստեղ, աւելի քան կէս դար:

Այնքան իրական ու անքան խոր եղած է Համաստեղի կրած ազդեցութիւնը իր գիւղական միջավայրին, որ այդ բնութեամբ ու մարդկային կենցաղով նը-

կարչագեղուած միջավայրը առած ըլլալ կը թուի դայն իր հոգը, իր հիպոստոսն ու կախարդանքին տակ ու վերածած իր հաստատրի մէտիով-ին: Հետագային, իր գրեթէ ամբողջ գրականութիւնը, բացառիկ յստակառեւութեան հասած մէտիով-ին մը երկար մէկ արձանագրութիւնն է կարծես, ներշնչման հիպոստոսով մը ենթակայ: Իր ներկայացուցած թիփերը, շատ շնչին բացառութեամբ, թէեւ երբորդ անմեր ըլլան, բայց մենք անմիջապէս կը զգանք, որ անոնք գրեթէ բոլորն ալ իր ամբողջական հեռին զանազան կոտորակներն են, զանազան անուններու տակ եւ կեանքի զանազան տարիքներու, նախապիտութեանց եւ բնկերային դիքերու մէջ ապրող: Այդ բոլոր զանազան տիպարները, գիւղական կեանքի մը կարծես ամբողջ սանդխամատերը բռնող, ծնունդ կ'առնեն ու կը բխին հայեցիութեան խորունկ Սէրէ մը, հայկական քրիստոնէացումէ մը եթէ կ'ուզէք, որ վերածուած է Համաստեղի խառնուածքին մէջ ոճի, լեզուի, բարութեան եւ յստակութեան փրփոտփայական կենսահայեցեքի:

Համաստեղի երեւակայութեան վրայ զօրեղապէս ներգործած են գիւղին քառաշէն կամուրջները, բարտիններու վրայ օրօրուող ազաւաններ, եկեղեցիին շաւրակնոցի մէթոտ գիրքերը եւ զէջ մը նըման բաներ:

Քննադատական նորագոյն տեսութեան մը համաձայն, բառեր կան, որոնք իրենք զիրենք կը պարտադրեն հեղինակներու, իրենց առաւելագոյն իմաստը հաղնելու համար: Այդ բառերը անշուշտ ուրիշ հեղինակներու կողմէ եւս գործածուած են. այդպէս ըլլալով հանդերձ, անոնք նոյն վարկը շունին ամէն գրողի քով: Հոն, ուր կարգ մը բառեր կամ բացատրութիւններ գտած են իրենց կատարեալ արժէքը, կրնանք զանոնք չնկատել այլեւս սովորական բառ, այլ հեղինակը բացառող նշաններ: Օրական ի՞ր արժեւորած բառերը ունի, Շուշանեան իրը, Խնտրան իրը, Ջարեան իրը, եւ քիչ մը ամէն գրող իրը, մանաւանդ երբ ինքնատիպ է: Արդ, Համաստեղ ինքնատիպ է

և անոր գրչին յաճախորդ եղը աւելի եղ է, դոմէշը աւելի գոմէշ, շունը՝ աւելի շուն: Հարբերաւոր բառեր կան, մանաւանդ անասունի եւ բոյսի անուններ, Համաստեղի գործին մէջ, որոնք գրողին թաքնուած նախասիրութիւնը կը բաղկացնեն, ըլլալով տարբերը այդ նախասիրութեան:

Գիւղական դպրոցը աւարտելէ ետք, Համաստեղ կը յաճախէ Մէղրէի Կեդրոնական վարժարանը, որուն տեսուչն էր այդ ատեն աշակերտներէն շատ սերուած Արարիկի Նախկին Մեհրուսի վարդապետը, Տիգրան Ալիարճուանին:

Կեդրոնականի մէջ Համաստեղի հորիզոնը այլեւս Փէրչէնճի կապոյտ լեռները չեն, այլ հայ գրականութիւնը՝ իր լեռներով, որոնք կը կոչուին Բաֆֆի, Ահարոնեան, Վարդապետ, Միամանթօ, Յ. Օշական: Ասոնց մէջ կան մօտիկ ու մտերիմ լեռները, Թլկաթիցին եւ Զարդարեանը, որ քանի մը տարի առաջ վարժարանին տեսուչն էր եղած:

1911-ին, Համաստեղ կ'աւարտէ Կեդրոնականը: Գրական նախափորձերը, անշուշտ ոտանաւոր, սկսած է հոս ու քաջալերուած տեսուչէն: Այս ազնիւ մարդը կը թելադրէ իրեն լյուսահատիլ երբեք եւ զրել միշտ:

Յաջորդ տարին Համաստեղ ուսուցիչ է գիւղական դպրոցի մը մէջ, որ ունի 60 աշակերտ: Այդ տարի իր վրայ ծանրացած է նաեւ եկեղեցիի արարողութիւններու մասը: Հայրը, նորէն այդ տարի, կ'երթայ Ամերիկա, հետեւելով Խարբերդցիներու սովորութեան: Հօրը թելադրանքով, տարի մը ետք, 1913-ին, Համաստեղ եւս կը ընէ Ամերիկայի ճամբան: Կ'երթայ եւ Ամերիկան չի հաւեր: Կ'ենթադրեմ որ հաճելի անկաններ գտած պիտի չըլլայ Ամերիկան դատած մարդուն համար, դոնէ առաջին տարիներուն: Այդքան հեռացած, այդքան ծովերէ անդին փախած, կարծես մարդու երես տեսնել չուզող ցամաք մը ի՞նչ հարկ կար դնեն: Ի՞նչպէս հաւեր Համաստեղ Ամերիկան, ուր քաջալէն պզտիկ կամուրջ չկայ, ուր ուզած տեղը բարտի, ազատ ու կա-

պոյտ խաղաղութիւններ չկան. դործարան, էլեկտրական լոյս ու լեռան չափ բարձր պանֆաներ կան. տեղ մը վերջապէս, ուր միլիոնատէր կայ, բայց հաստ փորով երէցփոխ չկայ, Տափոն Մարգար չկայ, Թորիկ Օվան չկայ, Միջօնք չկան, Պալիկ հօքուրներ չկան: Ի՞նչպէս հաւեր, Ամերիկան, ի՞նչպէս հաւեր Գոլոմպոսի հնդկական արկածախնդրութիւնը: Այդ մարդուն բախտն ալ տարօրինակ բախտ. ինք Մարկոսը կը փնտռէր, Աստուած իր գէմ հոնեց Կիրակոսը:

Ոչ, Համաստեղ, ինք, կ'ընէ ուրիշ արարք մը, Գոլոմպոսի արարքէն աւելի գծուար եւ շատ աւելի նուիրական արարք մը, դոնէ իրեն եւ իր պանդուխտ ուղղակիցներու համար: Գիւտը կ'ընէ իր հայրենի գիւղին. չէ՞ որ ինքն ալ անցած է Ատլանտեան ովկիանոսը եւ այդ բախտաւոր այիքներէն անցնողը ճակատագրուած է կարծես մեծ կամ փոքր գիւտ մը ընելու: Գոլոմպոս մեծութիւնն է՝ որ կը մեկնի խորխորէն, վասն հեռաւոր դանձմութեան: Համաստեղ եւ Համաստեղներ մեծութիւններ են որոնք հեռուները նետուած, կը վերադառնան խորխորի գանձին, դոնէ գրականութեան ճամբով, երբ միւս բոլոր ճամբաները փակ են իրենց առջեւ:

Տարիքը, բարձրագոյն ուսման կարգ մը հնարաւորութիւններն ու այդ ժամանակ գեռ կիսախորթ Ամերիկան՝ կը պարծառացնեն Համաստեղի գրական տաղանդը, որպէս գիւղի երգիչ: Բացակայ գիւղը կը յոտանակայ անոր մտքին մէջ, կը մանրամասնուի, կ'ազդայնանայ: Թթիւ մօրը նետուած է արիւնին մէջ, եւ այդ արիւնը կը սկսի եռալ, եփիլ:

Ամերիկեան ըղայնացնող միջավայրին հակադրելու լաւագոյն միջոցը կը գտնէ Համաստեղ անյազ ընթերցանութիւններու մէջ: Անվերջ կը կարդայ. քանի մը տարիներ կը հետեւի դասընթացներու: Կ'ունենայ անձնական ճոխ դրամարան, կը մտնէ Վաշինգթոն օրաթերթի շրջանակին մէջ: Ասիկա պատճառ կը դառնայ որ ատեն մը ձգած գրական փորձերը վերսկսի:

1917-ին, «Հայրենիք»ի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, լոյս կը տեսնէ իր մէկ բանաստեղծութիւնը: Նոյն տարիներուն կը սկսի հրատարակուիլ «Փիւնիկ» ամսագիրը, որուն տեւական աշխատակիցը կը դառնայ Համաստեղ, շարունակելով գրել նաեւ «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ: Այս շրջանի աշխատութիւնները, եթէ հաւաքուին, կընան լաւ հատոր մը կազմել:

Համաստեղի այս շրջանը կրնանք կոչել որոնումի շրջան: Կը փնտռէ իր ճամբան, կը փնտռէ իր ոճը, կը փնտռէ ոճին համար ենթահող մը:

1920-ին, Համաստեղը կը գտնենք Նիւ Եորքի մէջ, ուր կը մնայ տարի մը եւ ուր կը հանդիպի ու կը մտերմանայ Շիրվանզադէին: Տարուան մը մտերմիկ զրոյցները Շիրվանզադէին հետ բախտորոշ նշանակութիւն կ'ունենան Համաստեղի համար, որպէս վերջնական ուղղութիւնը ճշդելու եւ անոր հարազատ, հայեցի եւ իրապաշտ նկարագիր մը տալու տեսանկէտով: Այնպէս որ, 1930-ին երբ Համաստեղը կը հանդիպէր Ա. Իսահակեանին, վերջինը կը օրէ կրկնէ եղբոր Շիրվանզադէի խօսքը թէ «ես փրկեցի Համաստեղը»:

Համաստեղի գրեթէ բոլոր կարեւոր երկերը լոյս տեսած են «Հայրենիք» ամսագրի մէջ: Գրական յարաւեւութիւնը, իր իսկ խոստովանութեամբ, կը պարտի «Հայրենիք»ներու խմբագրութեան Ռ. Դարբինեանին: առաջին առթիւ իսկ, լաւագոյն կ'ըմբռնէ ու արդար գնահատութիւնը կ'ընէ Ռ. Դարբինեան, տաղանդաւոր այս գրողին:

Համաստեղի համառօտ կենսագրութիւնը ընդունեցէն մէկը, բաւական իրաւացի կերպով կը նկատէ, երբ կը գրէ թէ Համաստեղ գերազանցապէս հայ գրող է: Կր նմանի ան Արշակ Թադաւորին, որ երբ կեցած է հայկական հողի վրայ, առիւծ մըն է: օտար հողի վրայ ան կը տփուռնի: Յատնուած այս տեսակէտը մենք քիմիարանական տարազի մը վերածնունդ՝ կրնանք գործածել բոլոր հայ գրողներուն, եւ, ընդհանրապէս, գրողներուն

համար, ինչ ազդի ալ պատկանին անոնք: Այսպէս՝ Գրական տաղանդ + մարդկային հողի + ազգային ընդհանրական ինքնատպութիւն՝ հաւասար է իրաւ գրողի: Գրականութիւնն ու մեծաւ մասամբ ամէն արուեստ, համամարդկայինն հասնելու որպէս մէկ ու միակ ճամբայ՝ ունին ցեղն ու գրողին (կամ ունէ արուեստագէտի) տաղանդի մէջ թաթաւուն հողին: Գիտութիւնն է, եւ ոչ թէ գրականութիւնը, որ համամարդկայինով կը սկսի ու համամարդկայինով ալ կը վերջանայ, առանց ազգութիւն ունենալու, մնալով միշտ առարկայական:

ԳՈՐԾԵՐԸ

Յարգ հրատարակած իր գործերէն եւ թէ պանց ընենք սկզբնական շրջանի քանի մը պարզ նախափորձերն ու կարգ մը չափածոյ գրութիւններ, որոնք զինք կը շնորհէ, առանց սակայն իր տաղանդին ծիրը ընդարձակելու, կ'ունենանք մեր առջեւ որպէս մեծապէս կարեւոր արտագրութիւն մը, որակի եւ քանակի կրկնակ արժէքով: Ան ունի երկու վէպ, վերջինը («Սպիտակ Զիւռնա») հազարէ աւելի էջերու վրայ ծաւալած, պատմութեան երկու միջակ ծաւալով հաստ, դուրս մնացած տասնեակ մը պատմութիւններ, «Սրբազան Կատակերգութիւն» անունով երկարաշունչ ու տաղաչափուած գործ մը եւ հոս հոն ցրուած բազմաթիւ էջեր:

Համաստեղի ստեղծագործած թիփերը, կրնանք հարիւրէն հարիւր ապահով ցընել ձեզ, այնքան շատ են, որ իրօք, կրնան մեծ հանդիսատար մը լեցնել: Իսկ խնդիրը բոլորովին կենտրոն հանդամանք կը ստանայ, երբ փորձուինք դանոնք տեղաւորել սրահին մէջ, համայն իրենց ներքին արժանիքին: Նախ քան այդ տիպարներու գրական գնահատութեան, տանք Համաստեղի գործերը իրենց ժամանակագրական կարգով:

Համաստեղ սկսած է պատմութեան տպուիլ 1921 թուին, երբ 26 տարեկան էր: առկէ առաջ, գրեթէ բոլոր սկսնակներուն պէս, կը գրէր քերթուած: Իր ա-

ռաջին պատմութեամբ, տպուած «Հայրենիք» օրաթերթի 1921 Մարտ 19-ի թիւին մէջ, կը կրէ «Շէն գիւղի հին օրերէն» խորագիրը: Այս կարճ ու գիւղական երանիքի օրերը պատկերացնող պատմութեամբէն տարի մը ետք, 1922-ին, նոյն օրաթերթին մէջ, Համաստեղ կը ստորագրէ հետեւեալ չորս պատմութեամբերը. «Ջոհր Կար Սմուն էր», «Ատորղիան սայլը», «Նտպատակի մը օրագիրը» եւ «Տափան Մարգարը»: Նոյն տարուան Նոյեմբերին, երբ կը սկսի «Հայրենիք» ամսագիրը հրատարակուիլ, Համաստեղ կը դառնայ անոր մնայուն աշխատակիցը: Ամսագրի առաջին թիւին մէջ՝ լոյս կը տեսնէ «Ձալն», գիւղական ազնիւ ու քաղ շուանի մը կեանքը պատմող: Կարճ ընդհատումներով, ամսագրին մէջ կ'երևին անկէ ետք Համաստեղի բոլոր կարեւոր գործերը՝ տասնեակներով պատմութեամբ, երկու վէպ եւ «Սրբազան Կատակերգութիւնը» կամ «Այծետոմար»:

Իր ստեղծագործական կեանքի առաջին հնգամեակին իսկ (1921-25), Համաստեղ կը ցած է արդէն ինքզինք պարտագրել որպէս առաջնորդար գրական ղեկավար, շատ մը կողմերով իր նախորդները գերազանցող:

Պատմութեամբերու մեծ մասը ամփոփած է երկու հատորներու մէջ: 1924-ին Պոսթընի մէջ լոյս տեսաւ «Գիւղը», իսկ յաջորդ տարին, Փարիզ, տպուեցաւ անոր «Անմահներ»:

1925-էն 1931 Համաստեղի գրական գործունէութիւնը կը զանդադրէ կարծես, պատմութեամբերու թիւը կը սկսի ցանցառ դառնալ: Արդեօք ի՞նչ կ'ընէ: Մեր գրականութեան մէջ իրրեւ արդէն կազմաւորուած գրագէտ մուտք գործող այս պայտառ, այս գիւղացի առողջ երիտանորդը արդեօք մթազնելո՞ւ, աժգունելո՞ւ, ցամաքելո՞ւ վտանգին տակ է, թէ նոր լոյսերու նուաճումին կը պատրաստուի: Նման մտածումներու շարք մըն է որ կ'այցելէ շատերուն միտքը: Պատասխանը մարդոց միտքը չարչրկող այս հարցումներուն կը տրուի 1931-ին:

1931-ին, Համաստեղ հրապարակ կ'իջ-

նէ որպէս վիպագիր: «Հայրենիք» ամսագիրը, քանի մը տարի, յաջորդական թիւերու մէջ առատօրէն տեղ կու տայ «Սպիտակ Զիւռ»-ը անունով այս մեծադիպոց վէպին, որ հեղեղօրէն կ'աճի տարիներու, տեղերու եւ տիպարներու մէջ:

1938-ին, ստեղծագործական յարաբերական ծուլացումէ մը ետք, կը հրատարակէ «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, կարեւոր իր մէկ գործը, — «Սրբազան Կատակերգութիւնը» որ հեղինակին խոստովանութեամբ, շիզոն մըն է իր գրականութեան հիմնական բնոյթէն:

Թիւեալ գործերէն դուրս, Համաստեղ ունի զրոյցներ եւ քանի մը քննադատական էջեր, ուր գրական դատողութեան մը փաստը կայ աւելի, քան հիմնական գործ, սաղանդի մը ռերիչ մէկ երեսը արժեւորող:

Այս էջերը Թոյլատու չեն հեղինակի բոլոր գործերուն թուումը ընելու եւ դատումներ մեկակերպելու, երեսաներելու համար գրադէտը, մարդու եւ արուեստագէտի իր սմբողական կշիռով, ընդգծելու անոր բոլոր մեծ ու փոքր արժանիքները, մատնանշելով նոյն ատեն տկար, նիւաթ եւ խոցելի կողմերը, որոնցմէ վերծ չէ որեւէ տաղանդ, որչափ ալ մեծ, ամուր եւ համաշափ ըլլայ ան: Որով,

Համաստեղի գլխաւոր արտագրութիւններու թուումէն ետք, փորձենք հիմա գնահատական թուացիկ ակնարկ մը նետել այդ արտագրութեանց գրական արժէքին վրայ, կարենալ յստակօրէն տեսնելու համար, թէ արժանիքի ի՞նչ խարխիւներու վրայ կեցած է գրագէտին տաղանդը:

Մարդիկ կան, մանաւանդ գրողներ, որոնք իրենց գործով ու հետաքրքրութիւններու տեւական լարումով մը՝ դէպի որոշ ու միակ նիւթ մը, կը վերածուին տակաւ մեր մտքին մէջ այդ նիւթին տեսակ մը Հոմանիչ տրտայալութեան: Այսպէս. եթէ ուզենք, կրնանք պոթիկ բոս-գրքոյկ մը կազմել, կարգ մը յա-

տուկ անուններու գլխաց իրենց գործին խոսացեալ իմաստը հապէս բացատրող Հասարակ անուններ զնկելով: Օրինակ.

Մ. Խորենացի = Հայոց Պատմութիւն:

Գ. Նաբեկացի = Աղօթք, բացատրութիւններու հեղեղ եւ ուժգնութիւն:

Սիամանթօ = Դիւցազներգութիւն:

Արտզեան, Րաֆֆի, Ահարոնեան = Հայրենասիրութիւն, յեղափոխութիւն եւ փիլիսոփայութիւն:

Օշական՝ կիրք:

Կրճատելու համար շարքը, ըսենք:

Համաստեղ = Գիւղ:

1925-էն առիթն, արտասահմանի մէջ տեւէ բանիմաց հայ ընթերցող, երբ գիւղ յառնին հանգիստած է իր ենթագիտակցութեան մէջ հնչած է նոյն տառն զՀամաստեղն անունը: Կարելի՞ է աւելէ հոգ խօսիլ հայ գրականութեան մէջ գիւղի մասին, առանց որ առաջին հերթին Համաստեղը ներկայանայ խօսողի մտքին: Երբեք: Պիտի ներկայանայ Համաստեղը, եւ յետոյ միայն մեր միւս գիւղագիրները: Ու առիթաւ պիտի ըլլայ այսպէս, տաղանդի Հարցէն անկախ, տեղ տեղ այդ հարցը երկրորդական փառանքի վրայ ձգելով:

Ժամանակագրական կարգն իսկ ինքնաբերական կ'աւերուի հոս, եւ կը տեսնուի որտեղի ու հետաքրքրութիւններու ուրոյն կարգ մը, որուն մէջ առաջին տեղը կը զբաղէ Համաստեղ: Տաղանդին առատութենէն աւելի՝ տաղանդին ուղղութիւնն է պատճառը այս բանին: Այսպէս.

Համաստեղ գիւղը նուաճելէ առաջ, հոգեպէս նուաճուած է գիւղով: Գիւղն է կարծես, որ գերմարդկային գիտակցութեան բազմաթիւ պայծառ պահերու մէջ, ուղած է եւ յաջողած ինքզինք իրագործել գրագէտի ներշնչումին ու գործերուն մէջ: Կը փաստուի ուսով Օշականեան տեսակէտին տեսնալականութիւնը, գրական արժէքներու այդ եզակի խուզարկութիւնը՝ իրաւութիւնը:

Մինչ ուրիշ գործներու համար գիւղը կարեւոր նիւթ մը պակաս լրացնող հագիւթ է նախախորուած նիւթ մըն է, գրական կարգ մը կարողութիւններ արժե-

ցընելու, Համաստեղին համար պարագան գրեթէ շրջուած ձեւով կը ներկայանայ: Գիւղը հզօր ձգողութիւն մըն է, անոր բովանդակ էութիւնը իր լուծին տակ պահող, եւ, ասով, գրական կարգ մը կարողութիւններու համեմատութիւնները ընդլայնող, զօրութիւն ու թափ տուող: Հետեւաբար, մեր գրականութեան մէջ գիւղագրութեան ունեցած ժողովրդականութիւնն ու բացառիկ վարկը չեն, որոնք համայն հանած են Համաստեղը գիւղագիր գտնաւորու: Այլ, հայ կորստուած գիւղը վերածուած է իր մէջ կրօնական ջերմ գիտցումի եւ պարտադրած զայն գրելու: Ձենք ուզէր մէջբերութեամբ խճողել այս կէտը, ըսուածը փաստելու համար: Կրթնանք շեշտել սակայն, որ հայ գիւղի հասարակ անկիւն մը, ծառ մը, քար մը, անտառի մը անունն ու ապրած պահը՝ կիրք են Համաստեղի մէջ, սէր, ջերմութիւն, նկար ու ներքին նուազ, եւ դեռ կրնանք աւելցնել այս կարգի աղուոր բառերուն շարքը:

Կրնան ուրիշ գրագէտներ եւս գիւղական կեանքը նիւթ ընտրել իրենց եւ յաջողիլ որոշ չափով, ինչ որ եղած է արդէն. բայց վերածուելու համար նիւթին հոմանիշ մէկ արտայայտութեան, այսինքն ըլլալու համար Համաստեղ, պէտք է իրենց գրական ջերմութեան բարձրագոյն մէկ չափը՝ հոգեկան անխաթար իրաւութեամբ մը գործածուի գիւղը համագատնութեամբ տալուն մէջ: Օշական, պարզապէս օրինակ մը տուած ըլլալու համար ըսենք, գիւղ ու գիւղացի չէ՞ տըւած մէր գրականութեան. անշուշտ որ այո, անշուշտ որ տուած է գիւղական կեանքը, յաջողութեամբ, տեղ տեղ դերագանցելով իսկ Համաստեղը. բայց, եթէ յայտնենք, թէ Օշական նուազ ներկայացուցչական դէմք մըն է մեր գիւղի գրականութեան համար քան Համաստեղը, թող ոչ ոք գայթակղի: Ինչո՞ւ.

Որովհետեւ, ըստ մեր կարծիքին, Օշական իր իմացական հետաքրքրութիւններուն հեղեղով, սեփական տաղանդի լրջագիծէն դուրս յորդեցաւ, գնաց հեռու, տարածուեցաւ, խորացաւ, մթնցաւ

ու տաղանակեցաւ ընդունակութիւններու հոսանքի մը մէջ, եւ փոխանակ ընտրութեամբ նիւթը իրադրութիւնու, ան իրագործեց աւելի ինքն իր տաղանդը: Աւելի պարզ. ճամբայ ելած իր գրական նիւթերը կերակրելու մտքով, կու գայ տեղ մը, ուր ան նիւթերը կեր կ'ընէ իր անյապագայ տաղանդին: Արդարեւ, Օշականի գրականութեան մէջ սկսաւ հետզհետէ շեշտուիլ այն՝ որ դիւզացիին ա'լ պատրուակ մը եղաւ լոկ իրեն համար, ամբողջական մարդու թափանցումին նպաստող: Իր տաղանդի ճամբուն, այսինքն կեանքին մէջ փուշն է գիւղացին, եւ Օշականի մանաւանդ վերջին գործերը դայն կը նկատեն ամբողջական մարդու հոգիին մէկ շերտը, մէկ դրուագը, մէկ նօթը: Գիւղացիի հոգիին մէջն Օշական չի վարանիր երբեք երթալ գտնելու պարզապէս մարդու հոգին: Գիւղացին ու գիւղը ճամբայ մը չեն Համաստեղին համար, այլ արուեստի նպատակ մը: Անոր հիւզը իր նիւթին շրջապէսը պահելուն, ամբացնելուն եւ անոր մէջ կարելի չափով կեանք ու պայծառութիւն ներմուծելուն մէջ կը կայանայ: Որպէս կեանքի աշխարհագրական անկիւն, Համաստեղ կապուած է գիւղին, իսկ կեանքի որպէս հոգեկան դիմագիծ՝ ան անքակտելի սիրով միացած է հայ շինականին:

Սպիտակ Զիւռնային մէջ, երբ գիւղայինէն երբեմն երբեմն փախչելու առիթ, արդարացում եւ տեղ տեղ պարտադրանք իսկ կայ՝ Համաստեղ չի կրնար ձերբազատուիլ իր տաղանդը կազմող հիմնական գիծերէն: Կը յորդի Օշականէն տարբեր յորդումով մը, այսինքն յորդում կը պատճառէ նաեւ իր գիւղացիներու տիպարին: Անոնք, այդ գիւղացիները, ուր ալ երթայ, կը հասնին իրեն, կը վազեն իր տաղանդին չափ արագ, մերթ ետ մզելով իսկ գիրենք իրագործող հեղինակին տաղանդը: Հոգեկան հաւատարմութիւնը իմացականէ աւելի արեւնակցական է, Համաստեղին եւ իր գիւղացի տիպարներուն միջեւ: Այդ հաւատարմութիւնը ամէն տեղ կը սաստկանայ, եւ ժամանակաւոր ապահարդան մը իսկ

գիւղացիներուն հետ, կարգ մը առիթներով անհրաժեշտ՝ կը դառնայ դժուար, չլսելու համար անկարելի: Համաստեղ ճակատագրուած ըլլայ կարծես ոչ-գիւղացիի մէջն իսկ գիւղացիի հոգեյատալով թիփեր տալու: Իր գործին կոտորակներուն մէջ կը տուածէ երբեմն այս ձեւով, բայց կը շահի անկասկած ամբողջութեանը մէջ, տաղանդի խելացի տնտեսութեամբ մը, առանձնանալով, ինքնանալով ու պարզապէս բիւրեղանալով շարունակ, որպէս անմիջական եւ գրական որոշ կալուածի մը որպէս բացառիկ նմանք: Կեդրոնաձիգ տաղանդին առաւելութիւնը թիւիւս այս մէկը՝ կեդրոնախոյսին վրայ:

Կու տանք իր քնական հունը պահած այս տաղանդին կարգ մը իրագործումները՝ անոր պատմութեանը, վէպերուն եւ Սրբազան Կատակերգութեան մէջ: Ու տրուած ըլլալով որ իբրեւ գրական յաջողութեամբ՝ պատմութեանը մէջ մասով իրարմէ հետ չեն մնար, պիտի բաւականանանք անոնց քանի մը հատին մէջն տալու հեղինակը իր արժանիքներուն ցայտուն կողմերով, որպէս պատմութեամբ գրող: Ահաւասիկ:—

Ձայլով.— Դասականութեան պայծառ շրջապէսով պատմութեամբ մը ասիկա, ուր ամէն ինչ շօշափելիօրէն պարզ է ու կենդանի, խորապէս ուսումնասիրուած, հոգեբանական բաւարար թափանցումի մը ենթարկուած: Համակրանք, տեղ տեղ հոգեբանական գիտերու հանդէպ զարմացում եւ գրեթէ միշտ հիացում պարտադրող տասներկու էջ եւ այս պատմութեամբը, որ ծերացած չունի մը օրերը կը պատմէ մեզի: Հոս անցողակի յիշած ըլլանք, որ կենդանիները, եւ անոնց մէջ մասնաւորաբար շունները՝ համակրանքը կը վայելեն Համաստեղին եւ ունին քովը գրական խոշոր վարկ: Ձայլով, որպէս գրական յաջողութեամբ, ամէնէն կենդանի մէկ ապացոյցն է մեր ըսածին, ուր Համաստեղ ի յայտ կու գայ որպէս գիտելուն, թափանցելուն, եւ պատմութեամբ շինքը աղիւս առ աղիւս ճարտարապետութեամբ անհնայելի վարպետ մը, գիտնալով

թէ քննքին անհրաժեշտ բոլոր պիտաւոր տուեալներով:

Ծեր, բարի, վեհանձն ու ազնիւ ընդհանրութեամբ տոգորուած շուն մըն է Չալոն, որ հասարակ անասուն մը ըլլալէ ետք, քիչ մը բանաստեղծ է կեանքին հանդէպ ու քիչ մը փիլիսոփայ: Դուք, պատմութեամբ կարողալէ ետք, պիտի նշուէք, որ գիւղի բնակչութեան անհրաժեշտ մէկ անդամն է Չալոն, խանութպանին, հողագործին ու երէցփոխին չափ անհրաժեշտ, իրեն կեանքի տարր, որ երբ կայ, կեանքը յաւելում մը կրած է դիւղէն ներս, երբ կը մեռնի, կարելորդ ներդաշնակութիւն մը խանգարուած է գիւղին մէջ: Մարդու հոգին վերաւորելու մտածումէն բոլորովին հեռու ենք, երբ կարեւորութեան հաւաստութիւն մը կը դիտենք Ծեր շունի մը գոյութեան եւ մարդկային կականերու միջեւ: Գիւղին պարզ, նախնական ու նահապետական մեղմայրնայն աշուք բանն է որ կը բխի, եւ հեղինակը յաջողած է միջավայրի աշուքի մը հարազատորէն ու կարելի լուսաւորութեամբ մը տալ մեղի: Գիւղը, ընդունինք որ քաղաք մը չէ բնաւ: Գիւղին մէջ կեանքին բոլոր միաւորները մօտ են իրարու, լրացուցիչ են իրարու, եւ կ'ապրին տնական փոխադրեցութեան մը մէջ: Կենդանիները ու նուազագոյն չափով մըն ալ բոյսերը՝ կը մարդկայնանան: Եւ Համաստեղի Չալոն, շուներու մէջ բացառիկ շուն մը, կարծես բնագոյնական ազնիւ ճիւղ մը ունի հեռանալու անասունի հոգէն, մտնելու համար մարդկային հոգին մէջ: Իր նմաններէն աւելի՝ ան մարդիկը կը փնտռէ, մարդոց կը մօտենայ, անոնց կը համակրի: Եւ ասիկա շինծու չէ, արուեստական չէ բնաւ շունի այս տիպարը: Ձեր մէջէն ով որ Չալո մը շունի բայց գոնէ շուն մը ունի՝ կրնայ վաւերացնել մեր բաժը:

Չալոյն նկարագրութեան ու կեանքին ուրիշներ եւ Չալոյի կեանքին յատկութիւն բերելու մտահոգութեամբ՝ տրուած են նաեւ գիւղական կարգ մը տիպարներ, խոշոր գիծերով անշուշտ, եւ որոշ չա-

փով միջավայր շինող բարձր, կենցաղ, տեղագրութիւն:

Կայ պատմութեան մէջ գիւղին ժամկոչը, որ, ըստ Չալոյին, բովանդակ տիեզերքին ամէնէն կարող անձն է, ամէնէն աւելի կանուխ արթնցող մարդը, որուն պարզ երեւումով իսկ աստղերը հաս հաս կը մարին, լուսնկան կը տրտաւորեն, գիշերը կը փախի, եւ կենդանութիւն ու արեւ կը վերադառնան գիւղ: Աւելին ու ամէնէն կարեւորը կայ դեռ. գծամկոչը, եթէ ուզէ, նոյնիսկ մասվաճառ կիւրեղի բոլոր միսերը վար կ'առնէ ու շուներուն կը բաշխէ: Տէ՛, եկուր հիմա շուն եղիւր, ու, եթէ կրնաս, սա խեղացի Չալոյին պէս մի՛ մտածեր՝ ամենաոշինչ կարողութեամբ մարդու մը, ժամկոչի մասին: Ու եթէ կրնաս նորէն, համոզէ սա շունը, թէ կը սխալի, թէ ի՞նչ շահեր ու փառքիւններ կան այս աշխարհի մէջ: չ'ընդունիր: Ժամկոչն է Չալոյին բուն թաղաւորը, եւ կիւրեղին խանութին ալ, երեւի՝ դրախտ:

Ժամկոչէն ետք, կարեւորութեամբ քիչ մը վար, բայց օգտակարութեան անհուն կարելիութիւններ ունեցող՝ կայ մասվաճառ կիւրեղը, որ զկու գար իր ատենին, սակայն շուներուն այնպէս կը թուէր, թէ ան միշտ կ'ուշանար: Ծունեւորուն եղած այս հոգեբանական վերադարձ միայն շուներուն յատուկ է, չի՞ պատշաճիր նաեւ մեզի: Ո՞վ շունի, չէ՞ ունեցած իր կիւրեղը, որ թէեւ իր ատենին կու գայ, բայց կը թուի թէ միշտ կ'ուշանայ: Համաստեղ այս կարծ, այս յատակ տողին մէջ չէ՞ տուած բոլոր ընդհանրութեան հոգեբանութիւնը: Ծունեւորուն համար սոսկալի մարդ մըն է այս կիւրեղը, որ խոշոր դանակ մը ունի, խոշոր ու փոքր անասուններ կը մորթէ, միտք, որ դժուար է ուրիշին տալ, կու տայ եկողին, ոսկոր տալու համար իրենց՝ կը սպասցնէ, նազ կ'ընէ, շատ անդամ չի ալ տար, կը հարուածէ դիրենք, կը դարձնէ հաշմանդամ:

Թիւում են դեռ. արօր ու ման լիւնող Ուստայ Զաքարը, կիւրեղին խանութը եկած, գիւղին կոշկակարը, իր ճա-

չին համար փառաւոր երշիկցու մը ապա-
հովելու մտքով փութացած երէցփոխը:
Անդին, ընտանիք մը, Գոթանինք: Հոս,
հարսնեք, աղջիկներ, գունատ կը գըն-
տէին, հաց կը բանային մեծ ու կըր-
լուենակին պէս: Չալոն, որ, ըստ լուր-
րութեան, երկար չէ սպասած Կիւրեղի
կտոր մը ոսկորին, եկած է Գոթանինց
տունը եւ իրմէ զիչ ետքն ալ կաղ ծուրա-
ցիկ մը:

Կան ապա Կիւրեղի դպրոցական մո-
նուկները, Չալոյին բուն բարեկամները,
որոնք կը խաղան հետը, կը հեծնեն վը-
րան, ի դուր կը փնտն սորվեցնել անոր,
յաճախ իրենց շտրված Ա. Բ. Գ.: Կը
տիրել ու կը զարմանայ Չալո, որ զինք
այնքան սիրող մանուկները կ'արգելին ի-
րեն մտնել եկեղեցի կամ դպրոց:

Երեկոյին, Ձէթ քարին քով են բո-
լոր գերդասերները զրոյցի: Չալոն կը սե-
րէ նման հաւաքոյթները եւ լսիկ կը տե-
ղաւորուի մարդոց շարքին: Ուշ գիշեր-
ուան ժամերն է որ կ'ատէ ան, երբ մարդ
չկայ, երբ խաւար, լուսթիւն, կատու,
եւ գաւազիւր շշուկներ կան միայն:

Այս ծերացած, այս հոգիով աղուոր
ու մարդասէր շունը կ'ունենայ տխուր
փախճան մը սակայն: Երբ Կիւրեղ խօսքի
բռնուած է կօշկակարին հետ, Չալոն,
փորը սատանայ մտած, ուլի ոտք մը կը
դողնայ, կ'ուտէ դանակի հարուած: Մեծ,
տարածուող, խորացող վէրք մը ունի
այնուհետեւ Չալոն, բամբասուած, վար-
կարեկուած, խայտառակուած է Չալոն,
ու Չալոն սպաննուած է գողերու կողմէ,
երբ այդպէս վիրաւոր ու բամբասուած,
Գոթանինց եղը կը պաշտպանէր անոնց
դէմ:

Պատմութեամբ վերջացած է առանց
չփանշանի, կամ բոլոր շքանշաններուն լա-
ւազոյնովը: Այս ծերունի շունը, ուլի մը
ոտքը բերնին, կողերուն մէջ դողի փամ-
փուշտ եւ աչքերուն Ա. Բ. Գ. գիծեր՝
կը շրջի հպարտ, հայոց յաղթական դրա-
կանութեան կամարներուն տակ, Համաս-
մաստեղին ետեւէն ու հոս ձգած երէց-
փոխ, Կիւրեղ ու նոյնիսկ ժամկոչ:

Արոյց շուկի մը հետ: Ամէնէն աւե-

լի ապրումած ու ամէնէն աւելի յուզիչ վը-
կայութիւններէն մէկն է առիկա Ապրիլ-
եան Եղեռնին: Կարելի է չընթել անդրա-
դառնալ այս պրոբլէմի արժէքին: Պիտի
փորձենք երկու տողով ալ անոր բնոյթը
միայն: Ապրիլեան Եղեռնի դրուագային
մէկ ոգեկոշումն է այս ընդարձակ ու ծայ-
րէ ծայր մշտականիւրով լի դրոյցը, Անտո-
նիոս անունով շունի մը հետ, որուն ճա-
կատը «Սուրբի մը ճակատին էր նման»:
Միտմիտ ու ասով իսկ կրկնապէս եղե-
րական մենախօսութիւն մըն է առիկա,
որ հայու այլեւս աստուածային հեղեու-
թեամբ մը՝ իրար կ'ուղղուէ շունի մը,
փոխանակ արդարութեան եւ սիրոյ բոլոր
սահմանումները լաւապէս սերտած, բայց
տեւաբար անարդարութիւն ու ոճիք սեր-
մանող մարդ անհատին: Հեղինակը ար-
դարօրէն կը մերժէ մարդը, որպէս ուն-
կընդէր իր հոգին դժոխքի վերածած ան-
հուն ցաւին, որ իր նմանը առաւ իրեն:
Մարդկութեան ոչմ յաջող է Համաստե-
ղի այս գիւտը, ու հոգեբանական անկիւ-
նէն դիտած՝ շունին տրուած նախապատ-
ուութիւնը՝ չմեղմելու աստիճան ար-
դար: Վասնզի՝

«Մարդիկ զարհուրելի են, զարհու-
րելի, իմ բարբի Անտոնիոս»:

Բայց զոհուած անուններու եւ քոր
ու քանդ եղած օճախներու անգոհական
տողանցումէն ետք, հեղինակը, այս ան-
գամ ցեղային արժանաւորութեամբ մը՝
կը վերադառնէ հայ մարդու մը հզօր լա-
ւատեսութիւնն ու հաւատքը, երբ կ'ըսէ,
յուզումէն գրեթէ պոռալով.

«Պիտի գան ջրաղացպաններ, քոր
կուանդներ, ճամբայ շինողներ, այգի
տնկողներ, շարական երգողներ, մեղուա-
բոյծներ, արջառ բուծանողներ ու բա-
նաստեղծներ»:

Արդ՝

Հայու կեանքը յոռետեսներուն իրա-
ւունք չէ տուած, այլ Համաստեղներուն:

Միջոց վարկետի դրէն ելած պատ-
մըւածք մըն ալ առիկա, քանրեթէ չըն-
բու մէջ գերդացի ստահակի մը պղտիկ
շահատակութիւնները, սէրն ու ողբեր-
գութիւնը՝ մահուան խորապէս յուզիչ
մէկ հանգրուանին առաջնորդող: Համաս-

տեղ՝ հողերանական պայծառ ճշգրտութեամբ առած է մեղի խառնուածքն ու անկէ բխող արարեցնիւր արբունքի սարսուռազին շրջանը թեւակոխող կազմաշեան տիպի մը, որ Միջօն է, հայրը նոր կորսնցուցած, եւ զինք անէծքի մէջ խեղդելու ամէն վայրկեան կազմ ու պատրաստ մօր մը միակ զաւակը, անողորմ աղքատութեան մէջ:

Հոս եւս, քանի մը հաստ դիծերով կենդանագիրները ամբողջացնող ճարտար նկարիչ մը կայ զբաղէտի ասղանդին մէջ. կայ ամէն պատկերի ու կացութեան վերայ հսկող հողբան մը, որ քիչ բաւական մէջ շատ կեանք ու իմաստ դնելու մասնաւոր ճաշակը ունի: Ահաւասիկ Միջօն, որպէս երկրորդ ապացոյց, Ձալոյնէն ետք:

Յարխուլ տնակ մը, կռնակը նախուն կողմ մը, եւ անէծքին ամբողջ քաղցնաշարը աղուն տնակին դործածող մայր մը: Թէեւ մեղ զուարճացնող, բայց այս էապէս ախուր բացումէն կը մեկնին պատմաբաններն զխաւոր թեւերը. կը մեկնին՝ իր արտաքինով չարածնի ու ներքին աշխարհով քաղցը Միջօն, որ շատ տեղ ու մանաւանդ վախճանով՝ Ձալոյնէն մարդացած ու պատանի եղած թարգմանութեան է կարծես: Այս, եթէ Ձալոն մարդ ըլլար եւ ըլլար պատանի՝ մենք պիտի նախընտրէինք կոշիկ զինք Միջօն:

Դուք պիտի համակրէք հեքիաթով ու բանաստեղծականութեամբ յազեցած դեղը ըսկ այս Կազմաշեան, երբ զկովին շուքին ներքեւ ազտաւի մը դիակը կը քաշէն, երբ կովին միայն նստած, իրիկունները դիւղ կը մանկ արեւէն այրած մերկ սըրունքները կախ... փայտի մը ծայրէն այս անգամ կախած անծնող մը: Պիտի համակրէք՝ երբ ջրաղացպանը մտիկ ըրած պահուն, դողնայ անոր թոթուների տոպրակն ու չպսխար: Վեօթն օր հողի տոսս՝ պիտի անծէ զինք մայրը, իսկ ձեր սիրտը եօթն անգամ զապրիս պիտի ըսէ Միջօնին: Պիտի համակրէք իրեն վերջապէս, երբ քէլ Ղուկասին տուգախը գողնայ. երբ Մանան պաճիկի հարսին կուժի կուտէ, երբ ընդմիջտ փախի դպրոցէն,

ի սէր բոցի դոյնով բռնկած աշնան ծառերուն, երբ իշու փալանին վրայ պառկած կոյր մուրացիկի մը հեքիաթը ունկընդորէ: Բայց դուք պիտի սիրէք զինք անպայման, երբ Միջօն ծառերուն հտեւէն Սուգիկինց կուսիկին լողնալը կը դիտէ, երբ, օրերուն հետ, սէր կը կապէ առնոր, երբ գերագոյն երազը կուսիկինց մշակը ըլլալ կը դառնայ, երբ պայղուշ մը ձեռքը հեքիաթ կը պատմէ սիրտն աղջկան:

Յետոյ, այս դոյն, այս անհանդարտ, այս հեքիաթ ու բանաստեղծութիւն տըղան, արբունքի մշուշին ու կրակներուն մէջէն բոպիկ ու արեւնոտած ոտքերով վազող վերջնապէս այս սէր տղան, գողցած աղանդով պիտի երթայ Ս. Սարգիսի լեռը ուրտի եւ չհասած՝ պիտի սառի եւ աւանդէ հողին գիշերային ձիւնամբարիկի մը մէջ:

Թէեւ այսուհետեւ քէլ Ղուկաս Միջօնին դիակը չալկած ըսէ.

— Ա՛յ շունշանորդի, որ տուգախ ուսդէր, կու տայի քեզի.

Թող կուսիկին մայրը տղէտ ըլլայ ըսելու համար.

— Ձեռքէն ետխա թօթուցիկէք, մեր պախալային պատերուն ցուրտները վար առաւ.

Ու թող բոլորը կարծեն՝ թէ մայրը սէր պիտի չըլլայ զաւակին դիակին: Կարելի՞ բան է, որ ամէնէն սեւ անէծքին մէջ իսկ մայրը դադրի մայր ըլլալէ: Նախորդ բոլոր անէծքներուն մէջէն, ինչպէս ամպերու թխպակոյտէն ելող արեւը, դուրս կու գայ մօր հարազատ գէմքը, ամբողջ հին անէծքը ջնջող քանի մը պարզ ու կիզիչ բառերով.

— Ղուկասն ճու հողուդ, իմ Ասլան Միջօն:

Եւ հիմա, անկասկած որ, հայոց ընթերցող աշխարհը մօրը կողմէն է եւ ոչ թէ քէլ Ղուկասներու, եւ ժայնակցելով խեղճ մօրը, կ'ըսէ.

— Ղուկասն ճու պոյիդ, ով ասլան Միջօն:

Գիւղը չհասկցաւ ոչ Ձալոյնէն ապրած տուամը եւ ոչ ալ Միջօնին:

Միջոյին թիփը, կեանքով ու կարեւորութեամբ անձած, մենք պիտի տեսնենք յետոյ բաժնուած՝ երկու անձերու վրայ, Վալիտակ Զիւլաւրի մէջ: Համաստեղ, որպէս նախապարտաւոր զործածած է զայն, Վալիտակ Զիւլաւրի Մարտիկին ու Մաթէին համար: Իսկ Միջոյին դպրոց երթալն ու մինչեւ անկէ փախիլը նկարագրող էջերը, պիտի մնան միշտ մեր գրականութեան ամէնէն համով էջերէն:

Պատանի Միջոյի մը սէքն ու անոր անդրադարձումները շին միայն զորս Համաստեղ յաջողած է վարպետօրէն տալ մեզի: Յաջողած է տալ նաեւ սէքը երիտասարդին ու թոռնիկներու տէր պապունկ մարդոց:

Համբալլը անունով ընդարձակ պատմութեան մէջ, ուր գիւղական առաստաբարք, կենցաղ, մտայնութիւններ ու հոգեբանութիւն կողք կողքի կ'ընթանան, համապատասխան Մէքօր ու տիւրպիլ ունենալով իրենց հետ, Համաստեղ՝ երիտասարդը նշանածներու սէքն է որ կուտայ մեզի, քանի մը խոսովիչ պահերու եւ մտահոգող կացութիւններու մէջէն:

Պատմութեան անունը, Կարո Մարսուկ անունով յամառ ու հնամիտ մարդու մը ընտանեկան պատուի սոսկալի բըծախնդրութիւնն է: Հին ըմբռնումներու մէջ կարծրացած, մետաղ դարձած այս մարդը ազդիկ նշանած է եւ կը դռնայ պիւղապի կնոջ մը հասցէին, որ պատմաբան լալմար ունի եղբի եւ քաղքենի կոչիկ: Վարպետի (կնոջ ուսուցիչն է) պիւղապի մէջ մէկ շան ձագ կը կախուին. պիւղապի ալ չամչնալ: Կնկան խլարը որ իր գլխին փաթկուելու ինքն իր հալին ձգեաւ, Աստուած մի արասցէ, աշխարհը սրեղմբեղ կ'ընէ: Բայց այս կէտին մէջ այսքան թթու ժարդուն դուք Հիմա բախտին նայեցէք: Օր մըն ալ, դաշտերու ճամբուն վրայ, Կարո Մարսուկին աղջիկը կը համբուրուի նշանածին հետ: Տեսնող կ'ըլլայ: Բոլորը կը խօսին: Եկեղեցիէն ելլելու պահու մը, ի պատասխան Կարո Մարսուկի յանդիմանութեան, պատմաբան լալմար ունեցող կիներ կը պառայ երեսին:

— Դուն դնա՛, աղջկանդ փէշերուն տէր եղիբ:

Կարո Մարսուկին սուսը կը գառնայ Սողոմ Գոմոր: Մարսուկ նշանը շուտով ետ ընել կուտայ: Տեղի կ'ունենան գիշերային դադարի հովերգութիւններ նախկին նշանածներու միջեւ, ու գիշեր մըն ալ կը պատահի անխուսափելի: Աղջիկը կը փախի աղուն հետ: Վատ բախտին կը յաջորդէ վատագոյնը: Յետոյ, Մարսուկ կ'ունենայ թոռնիկ, որ իրեն կը նմանի: Այս թոռնիկը կ'ըլլայ հոգեբանական բանային, Մարսուկին ամէնուն գէժ փակուած հոգիին գուռը բանալու համար:

Երբեք ալ օրերունը ծերունի մը ձախողած սէքն է, շուտով կ'ուսողան աւրաճողութեան մը փոխուած սրտածին զէմ, որ հրկէ կ'ազդուի կորսնցուցած յետուն տարեկան եւ ծերունիին պատկերացումն ունեցող կին մըն է: Ուրեմն ծերունիին սիրային դարպասը մնացած է անհետեւանք, առաջարկը անմիջապէս ու լուրջալի մերժուած է, եւ անոնք, հոգիներու մէջ տեղի ունեցող հակադրուած թեմեր մը ասկէ ետք, ամէն անգամ տեղադրուած ասիւրի վրայ կ'ընեն ճոթոնի անվերջանալի կռիւ, մինչեւ որ Թուրքերը վերջ մը կը գնեն ծերէ ծեր ասեղծուած այդ անբաղձալի կացութեան, իրենց հայկական ընդհանուր տեղահանութեամբ: Համազդային զուգումի օրեր են: Ամէն մարդ իր հարազատն ու ծանօթները կորսնցուցած՝ կ'երթոյ եղբորական անծանօթի մը ուղղութեամբ: Հեռաւոր ճամբաներու վրայ՝ կարաւաններ, երբեմն, իրարու կը խօսուին: Նման առիթ մը կը ներկայանայ ծերունիին գոնուած կարաւանին, որուն կը խօսուի սիրած կնոջ կարուանը: Հանդիպման այդ պահուն ծերունի Միսի եւ Մնուշ կարծես մէկ բարձի վրայ ծերացած երկու ամուսիններու ապրումը կ'ունենան: Կը բացականշուն անուններ:

— Մնուշ:

— Միսի:

Իրարու գիրկ կ'իյնան, կու լան փոքրիկ մանուկներու նման եւ վերջապէս Միսին:

— է՛հ, Մանուշ, երնէ՛կ այն օրերուն: Հայկական տնտեսն զուլումին փոշեհատիկի չափ բարիքն ալ թող այս երկու ծերունիներուն սիրոյ հաշտութիւնը ըլլայ, հայրենի գիւղէն հեռու:

Աղջիկ եղբիկը նորէն ծերունիի մը սէրն է, որ բացատրուելէ երեւի ամէնալուսն՝ իր լման արտայայտութիւնը կը գտնէ, տիրած այրիին խոպան մնացած արտը ծեր վիճակով մշակելուն, պատանիի մը, դուք ըսէ՛ք Միջոյի մը անասնո՞ք եռանդով: Մեր մարդու սիրոյ մէկ ուրիշ սէրն է ասիկա, հոգեբանական տարբեր ճամբով մը իր խաղաղ լուծումը գտած: Այս ծերունիը վերինին պէս ներդրածական, քիչ մը խորտմանի ու բաւական իրապաշտ չէ: Աւելի կըստորական ու վիպային խառնուածք մըն է:

Տափան Մարգար.— Հայ հոգաբարձի խոտցած, դասակարգային խորհրդանշանի մը արժէքին բարձրացած թիփն է Տափան Մարգար: Գոյնական ամուսն յօրինուածք ունեցող այս պատմուածքը կը ներկայացնէ հայուն ներքին, բնական չափագրութեան մէկ լայն երեսը, կապուածութիւնը մայր հողին, որ Հայուն համար շնչաւոր արարած է, նոյնիսկ որոշ գիտակցութեամբ մը օժտուած: Հայուն արիւնին ու աւանդութեան մէջ հողը, տունն ու ընտանի անասունը միատարր ամբողջութիւն մը կը կազմեն աւելնալով մարդու հինգ զգայարաններուն վրայ, որպէս վեցերորդ զգայարան:

Աստիճան առ աստիճան Տափան Մարգարի տիպարը կ'ամբողջանայ՝ իրականացնելով հողին եւ մարդուն անբաժան մտերմութիւնը, որ իր մթնոլորտին մէջ կ'առնէ ամբողջ պատմութեան, տեղ չձրգելով որեւէ ուրիշ բանի: Աւելի ակնբախ դարձնելու համար հողային աշխատանքի եւ գոմէշներու հանդէպ ունեցած Տափան Մարգարի սէրը, հեղինակը անտեսել կու տայ անոր բոլորովին ու մինչեւ վերջ կինն իսկ, Թամարը, որ, ըսենք անցողակի, բարի կին մըն է, եւ որուն հոգեբանութիւնը արուած է քանի մը սեղմ տողերու մէջ: Մահուան վայրկեանին իսկ, Տափան Մարգար իր անտեսուած

կնոջմով չէ որ կը հետաքրքրուի, այլ... գոմէշներով, որոնց, դարնան մեծ տեղատարափի մը պահուն՝ կայծակն է զարկած:

Համաստեղ, որ, եթէ չեմ սխալիր, այս պատմութեան մուտք գործած է ծեր գիւղական գրականութեան մէջ, չգուհա՞նալով միակ պատմութեան մը, ըրած է նաեւ երկու ուրիշ սեւեռումներ՝ հող ու տունի սիրոյ անհրաժեշտութիւնը:

Անճրեւը խորագիրը կրող պատմութեան մէջ, Թորիկ Ղուկաս կը ներկայացուի մեզի իբրեւ բաւական բարեխառնըւած Տափան Մարգար մը, որ բոլոր գիւղացիներուն հետ եւ բոլորէն աւելի անձկութեամբ՝ կը սպասէ դարնան բարեբար անձրեւին, իր պարտքը տալու, թշնամացած պարտապահանջին հետ հին բարեկամութիւնը վերահաստատելու եւ յաջորդ տարուան ապրումը ապահովելու համար: Ոսկի արծող անձրեւը կ'ուշանայ սակայն, եւ պարտատէր Գանձակին դէմքը օրէ օր աւելի թթու եւ սպառնական կը դառնայ բնականաբար:

Մայիսի վերջերուն, միջօրէի մը, երկարօրէն սպասուած անձրեւը կու գայ սակայն: Տօնական տրամադրութեան մէջ է բովանդակ գիւղը. իսկ ամէնէն աւելի ուրախ է Թորիկ Ղուկաս, կեանքն ու սիրտը հողին ու մթնոլորտին կապած հայ գիւղացիի նահապետական այս տիպարը, պարտքը վճարելու յոյսը տեսնելով իջնող ամէն կաթիլի մէջ:

Հաղարամեակներ ետին ունեցող շարքալ հայ գիւղացիին գլխաւոր առաքելութիւններէն է՝ պարտքի տակ լծենիլ: Ճարահատ. «Որ անձրեւ չեկաւ, տունս կը ծախեմ քու դրամդ կու տամ», կ'ըսէ Թորիկ Ղուկաս, գինք նեղը զնող հին բարեկամին, որուն հետ միշտ տամ կը խաղային: Երկինքը խնայող կ'ըլլայ. անձրեւը վերջապէս կու գայ, եւ երկու հին բարեկամները կ'ըլլան նորէն բարեկամ ու կը խաղան նորէն տամ:

Տունը.— Հայ տունին սէրն ու պահպանութեան մտահոգութիւնը Համաստեղ ուղած է անձնաւորել կնոջական տիպարի մը մէջ, փոխանակ այր մարդու: Տը-

գէտ ու տարիքը առած կին մըն է ատիկա, Պալիկ Հօրքուր անունով: Այս խեղճ կինը կը գողայ իր խարխուլ տան ապահովութեան վրայ: Բոլոր զգացումները մէկ ուղղութիւն բռնած կ'երթան, — տան ցուրդներուն ուղղութիւնը: Այնքան որ, երբ ան երկրորդ անգամ ըլլալով կը պլնակուի դուրսերէն եկած Թումասի մը հետ, խորանին առջեւ կը մտածէ, թէ չըլլա՞յ որ առիթէն օգտուելով, զէլին բաւերձը տան ցուրդները վար տան: Եկեղեցիէն վերադարձին, ներս չմտած, ասանիք կ'ենէ պոսպոսալու, անիծելու եւ հարհուրելու, մինչ փեսան ու տէրտէրը վարը կը սպասեն: Յերեկ այսպէս, գիշերը այսպէս, միշտ այսպէս: Մութեան, կիրքի, արտի վերածուած մտավախութիւն մը, որուն բոլոր խաւերը փոփոխուէն փոխուէն, արտի գտնէք կայքի, տունի, օճախի սէր մը, իր արտայայտութիւնը փնտռող: Ըստ միզի, մարդկային տկար հնարաւորութիւններու մէջ ամած ոիրոյ մը տեսական կրկնութեան արդիւնքն է այս գեղջուկ կնոջ կատարած մտավախութիւնը, տունին ապահովութեան հանդէպ: Երբ Թումաս, զոլուած իր պոսպոսալու հանդէպ, ընդմիջու կը ձգէ եւ կը հեռանայ, երկար տարիներ ետք, Պալիկ Հօրքուր, երկար տարիներ մը վրայ նամակ գրել կու տայ Թումասին. «Եւտէ հայր կ'երեւայ, էս օր վեց օր է տանիք ելած չեմ... բակին կողմի պատը փոր է տուեր, որ ձեռքը ձեռն վայ...»:

Եւ այս կախման կէտերէն ետք, խեղճ կինը կը մեռնի:

Այս պատմութեանը՝ հեռաւոր մէկ արձագանքը կը թուի մեզի մօ. Չարդարեանի «Տան սէրը» վիպակին, ուր տան մտավախութեան նոյն արտայայտութիւնը մասնաւորապէս տարիքը առած այր մըն է այս անգամ, Գով Առաքել անունին տակ իր տխուր մարդու կեանքը քարոզ: Ու թէեւ զանաւոր մասը Չարդարեանի թիւփին մէջ աննշմարելի նուազագոյնով մը միայն դրուելուն ունենայ եւ Համաստեղի Պալիկ Հօրքուրին մէջ ան կը ձգտի առաւելագոյնին, մօտենալով այսպէս կատարելութեան, այսուհանդերձ, արժէ-

քի կշիռով մը, Պալիկ Հօրքուր ցեղային աւելի իրաւասութիւն ունի, քան Կով Առաքել, որուն հմայքն ու թողած տպաւորութիւնը կու գան իր կերպարանքին քրաժիք գիծերէն: Հայ դարաւոր իրականութեան մէջ, այր մարդ թէ կին՝ սիրեցին իրենց տունը եւ կապուեցան անոր. բայց, երբ ուզենք նորութիւն գնել մեր բաղաւորութեան մէջ, պարտաւոր ենք ճշդելու, թէ հայ հողին դիմաւոր ներկայացուցիչը եթէ հայ տղամարդն է, տունինը՝ հայուհին է եղած միշտ:

Սպիտակ Զիւռը. — Երեսունըվեց տարեկան է Համաստեղ՝ երբ հրատարակութեան կու տայ մեծ վէպը, որ վէպի Բաֆֆիական ըմբռնումով գրական խոշոր ստեղծագործութիւն մըն է, մեր գրականութեան մէջ: Առաջին յետապատեղադի այս այն կարճ շրջանն է մեր գրականութեան մէջ, երբ ժամանակի շատ քիչ հեռաւորութեան մը վրայ, գրեթէ անտես ետեւի, լոյս կը տեսնեն Յ. Օշականի «Մնացորդաց», Համաստեղի «Սպիտակ Զիւռը», Կ. Չարեանի «Բանկոսպը...», Ռէնի «Ուրբեք» եւ Վ. Շուշանեանի «Ռիւրը Գեղեցիկ Զինքը», բոլորն ալ մեծածաւալ, բոլորն ալ լուսն ու տաղանդ պահանջող գործեր: Տեղը հոս չէ յիշելու թէ ի՞նչ եղաւ այս վէպերուն խրաքանչիւրին ճակատադիւրը, դատ դատ:

Արուեստի մեծ ու աղետական մասհողութիւններով ճամբայ ելած յիշատի գործերէն «Սպիտակ Զիւռը», «Բանկոսպը...» եւ «Մնացորդաց» կը ձգտին պատմական շրջաններու գեղարուեստական սեւեռումին: Երջաններ՝ որոնք մեր կեանքի անմիջական անցեալը կազմեցին:

«Սպիտակ Զիւռը» կը սկսի ու կը զարգանայ ուրեմն պատմական ու աշխարհագրական լայն շրջադիմ ունեցող հայկական միջավայրի մը մէջ: Յեղափոխական կեանքի մրրիկին մէջ նետուած փոխորկայոյ ճարձն է վէպին կեղծանական միջավայրը, ուր իրականութեան արցունքէն ու հեքիաթին լուսաւոր հրաշքէն ծնած Բերդակցի տղայ մը, Մարտիկ, ներքին ու արտաքին դէպքերու բնական ճնշումին տակ, կը ճակատագրուի տա-

կաւ անձնաւորելու մեր ամբողջ յեղափոխութիւնը, իր մաքուր բնոյթին, իր արդար եւ անշեղ ընթացքին ու աւելի քան լուսաւոր խոհալին մէջ:

Այս վէպը, ինչպէս հայ կեանքն էր երէկ, եւ ինչպէս հայ յեղափոխութիւնը եղաւ, իրականութեան լոյսին խառնուած հեքիաթին բարակ մշուշը ունի իրեն, որպէս սկիզբ: Անոր ամփոփումն իսկ մեզի հետունքը պիտի սանկր. որով, կը հրաժարինք հոս, այդ աշխատանքը ընելէ: Ինչ որ կ'ուզենք չեչտել, նմանութեան այն եղին է, որ կայ հայ յեղափոխութեան զարգացման ծիրին եւ Վսպիտակ Զիաւորի կեդրոնական գէմբէ, Մարտիկի անձնական կեանքին մէջ: Հայ յեղափոխութիւն եւ Սպիտակ Զիաւոր՝ կեանքի գրեթէ նոյն Հոյովոյթով ու ոճով է որ կ'ընթանան դէպի իրենց ճակատագիրը: Նրկութիւն ալ սկիզբը, կեանքի դժբաղակ պայմաններ կան, Հայոց պատմութիւն, փառք, հեքիաթ եւ հետաքրքրական հարցադրութիւններու մէջ նետուած միամտութիւն մը կայ, որ յառկանքին է մանկական առողջ չըմանի, անձնական ու հաւաքական լուծարիքով: Ոչ ոք կայ յետոյ, անարդարութիւններու դժմբոտնցք բարձրացնելու անհրաժեշտութիւն, ազատագրական յարատեւ կռուի մը մէջ թշնամիին պատիժն ու պատուահասը դառնալու ցեղային պատգամ: Օրերուն ու դէպքերուն հետ, հեքիաթին մշուշը կը փարատի: Կը հասնինք տեղ մը, երբ մերկ եւ անողորմ հայ իրականութիւնը իր մարդը կ'ուզէ, տիտանեան համեմատութիւններու վրայ կազապարուած իր հերոսները կը պահանջէ հողէն ու հեքիաթէն: Հայոց պատմութեան եւ գեղջուկ սրտերու մէջ ամէն ժամ անող հեքիաթին բարեբե՛ մեր անկախութեան խոհալին առատութէն արեան տուրք վճարելու պատրաստ մարդիկ ստեղծելը եղաւ: Ահա թէ ինչո՞ւ Համաստեղ չի զգուշանար երբեմն հեքիաթի այս կամ այն տարրը օգտագործելէ, երբ պարզուկ հայ մարդերու կենդանապիւրը ուզէ տալ: Ձէ գոչալագած նաեւ Վսպիտակ Զիաւորին մէջ: Ձուս եւրոպական ըմբռնումով վի-

պագրութիւն մը պիտի խրտչէր հաւանաբար հեքիաթով ինքզինք բարեխառնելէ, չգտնելով այդ բարեխառնութեան մէջ հոգեւանական յաւելիալ արժէքներ, գործին յաջողութեան նպաստող: Մեր վէպին մէջ, նման փորձ մը, ճարտարօրէն կիրարկուած, պէտք չէ բոլորովին խորթ թուի, մանաւանդ երբ խնդրոյ առարկայ նիւթը հայ անցեալն է: Որովհետեւ չմոռնա՛նք, նստած ենք հեքիաթամուկ Արեւելքի Հոգեբուն վրայ եւ կրած՝ ազգերու պատմութեան մէջ նմանը չունեցող ասոնապանք ու ազգային բարդաւաճումի անհամար գրկանքներ: Եղած ենք, փոխ ի փոխ, յոյսին մէջ եւ դառն յուսահատութեան, եւ հայու Հոգին իր տեւական երթեկովը ընդմէջ իրականութեան ու հեքիաթին՝ չգիտցաւ երկար ժամանակ, թէ որո՞ւն վրայ հարկ է վերջնականապէս խորհիսն նետել: Ամէն անգամ, որ կայունանալու փորձ մը կ'ընէր՝ դաժան իրականութիւնը կը նետէր գայն հեքիաթին տաքուկ գիրկը, եւ հեքիաթը կերակրելէ հտք գայն ինքնիրմով՝ կը նետէր մեծադղորդ արարքներու: Վերջապէս, Հայո՛ւ՝ հեքիաթը գործածեց որպէս վերջնական իրականութեան սեպ բարձունքներուն հասնելու համար: Գիրի նուիրական հաւատք, երազ ու տառապանք ունեցող ժողովուրդ էինք երկրին մէջ, եւ յաճախ, հեքիաթ ու իրականութիւն կը շփոթենք իրարու հետ:

Յեղային Հոգեբանութեան այս երեսր հիմք ունենալով է կը կարծենք, որ Համաստեղ իր վէպին սողմերը կը գետնիէ հեքիաթախառն իրականութեան մը մթնոլորտին մէջ: Ըմբոստի, յեղափոխականի եւ հոգեկան վեհութեան ամբողջ սնունդը այդ միջավայրէն է որ կ'առնեն Վսպիտակ Զիաւորին գլխաւոր դերակատարները: Մեր Փետայիներուն մեծագոյն թիւը կու գայ նման միջավայրերէ: Որով, Համաստեղի վէպը հայտ է հայ հոգեբանութիւն կոչուած իրականութեան հետ:

Վսպիտակ Զիաւորը վէպը կրնանք նկատել հայ վէպին համար շահուած յաղթանակ մը, որպէս բովանդակութիւն,

ոճ ու լիզոււ։ Բաւարար չափով բարձր ու տեղագրութիւն կայ հոն։ Փայլ մը եւս, եւ Վլայիտակ Զիւաւորձը հասած պիտի ըլլար Բաֆֆիի մեծ վէպերու ազգային կըլնիւն։ Ու թէեւ քայլով մը ետ կը մնայ այդ ուղղութեամբ, բայց զուտ դեղաբուսեանական արժէքով, քայլ մը առաջ է անոնցմէ։

Տաղանդին Հիմնական արժէքները, որոնցմով Համաստեղ իր պատմութեանը դրեք, եւս առաւել շնորհաւոր կը դրանանք Վլայիտակ Զիւաւորձին մէջ։ Հեղինակը կու տայ մեզի հոս գիւղացիին նախ իր քնական տարրին մէջ, կու տայ որպէս Ֆետայի, որպէս եկեղեցիի, կամուրջի ու մղկիթի հարտարապետ։ Թեւեւ ոչ մէկ հեղինակ չէ կրցած տալ Ֆետային՝ իր արտաքինին պատկառաղիւ կերպարանքով եւ հոգեկան աշխարհով այնքան յաջողութեամբ, որչափ Համաստեղ։ Տուած է Քիւրտը, մանաւանդ Քրտուհին, թուրք ոստիկանը, կրօնապետը, տիպերու բողոմութիւն մը, որոնց մէջ իւրաքանչիւր դերակատար իր քանդակը ունի եւ քանդակին մէջ մեզմէ աւելի կեանք ու մեզմէ աւելի կեանքի ոճ ու ինքնատկութիւն։ Փոխ առնելով Հիւսցումի Ֆրանսական բացատրութիւն մը, կրնանք ըսել թէ ամէն հայ ընթերցող Ձէյնապի աչքերով կը դիտէ Վլայիտակ Զիւաւորձին Մարտիրոս Այոթիներն սիրոյ եւ Հիւսցումի։

Վլայիտակ Զիւաւորձին առաջ, 1926ին, Համաստեղ դրած է ուրիշ վէպ մը, Ամերիկայի կեանքէն առնուած նիւթով մը։ Վէպը բաժնուած է երեք մասերու, հետեւեալ խորագիրներով։— Վլայիտակ լեռներու վրայ, «Նիւ-Եորքի մէջ» եւ «Վերադարձը»։ Գրադէտը, ընտանեկան տընտի մը մէջէն, կը փորձէ ամուսինէն խարուող կնոջ մը եւ աղջկան մը սէր կապող ամուսինի մը հոգեբանական երկու տարբեր կացութիւնները տալ մեզի։ Հոս եւս, տէրն է ան հոգեբանական թափանցումի որոշ ընդունակութեան մը, որ աւելի նկարագրական մեթոտով կ'ընթանայ քան վերլուծական, եւ որ չի սիրեր անպայման շատ խորքեր իջնել։ Փանի մը անպատշաճ բառերով ամբողջ տնձ մը

կենդանագրելու շնորհքը ունի Համաստեղ, եւ երբեմն յստակ կացութիւններ ստեղծելու համար մանրամասնութիւններ արժեւորելու միջոց մը, որ բացառիկ է, եւ հետեւաբար քիչերու միայն յատուկ։

Սրբազան կատակերգութիւն։— Իր մեւով ու մտահոգութեամբ՝ Համաստեղի այս դործը շնորհիւ մըն է միւս դործերէն։ Փորձուած ժամը կատակերգութիւնն է, բայց ոչ թէ դասական Բովիտիներու հետքերէն քալող, այլ արեւելեան ու ժողովրդական կնիքով կատակերգութիւն մը, նիւթով ու մասամբ մշակման եղանակով։ Ձաւեշտականացած բարձր, էնթրիկ, նկարագրիչներ։ Բոսած, աճած եւ ուռնացած կատակերգութեան այս զեղեցիկ ծառին հունտը զգացական չէ. իմացական է եւ քրամիւլ. զգացում եւ Էմմէլի, հետագայի պատուաբան են հոն։ Պարզագոյն կենդանիով մը (այն)՝ եւ պարզագոյն մարդոցմով (40 տուննոց շէնի մը դիւղացիներ), հեղինակը կ'ուզէ զլսելի լեմաստը խարուելի արժէքներու, ըստ պատերազմներու մէջ վատագաւոր կատակերգութեան համեմատութիւններ առած։ Թումանեանի «Կաթիլ մը մեղրոյն տեսակ մը րնդյաշնումն ու շարունակութիւնն է Վերադարձն Կատակերգութիւնը», ուր իրական սաքիթի հասած առատ Էմմէլ կայ. միացած դերակատարներու եւ կացութեան ընդհանուր ծիծաղելիութեան մը։ Եւ այս բոլորը, կեանքի արեւոտ ֆոնով մը, տեղի ու գործողութեան պարծաւ կտաւի մը վրայ։

Պէտք կը զգանք քանի մը եզրափակիչ հաստատումներ ընել Համաստեղի գործին ամբողջութեան եւ այդ դործը ստեղծագործական գագաթի մը բարձրացնող տաղանդի Հիմնական գիծերու մասին։

1.— Համաստեղի տաղանդը տիպարային է եւ տեսողական բացառիկ կարողութեամբ մը օժտուած։ Կենդանագրելու իր շնորհաւոր ընդթով, ամէն բանէ առաջ, ան կու տայ մեզի գիւղական տիպարներու գրականութիւն մը, որ ըսել է մենք գիւղը կը տեսնենք տիպարներու

մէջէն, եւ ոչ թէ առատ բարքերու, ընդարձակ նկարագրութիւններու եւ խորունկ տուամենքու վերլուծական ցուցադրումով մը: Այս վերլիկներէն Համառոտեղի ունեցած միջինը կը ծառայէ տիպարներու ամբողջացումին որպէս լրացուցիչ տարր միայն:

Տիպարները, որ առած է Համառոտեղ, կը նկատենք մեծապէս նուաճուած՝ որպէս նկարագրական Հարադատութիւն եւ այդ ճամբով արուած գիւղական հոգեբանութիւն: Այս գրադէտը պատկերով կու տայ մարդուն հոգին, փոխանակ զայն տալու վերլուծական երկար բացատրութիւններով: Որով շատ անգամ չենք ալ դարձի ճիշդ ե՛րբ եւ ինչպէ՞ս ճանչցանք իր ներկայացուցած մարդը ու կապուեցանք տնոր կեանքին: Ատկէ իր պատկերներուն ունեցած զօրաւոր թելադրական նութիւնը ընթերցողին վրայ:

Արուեստի կեանքին բերուած իր գիւղացիները Հայ են՝ ոչ թէ տնունի կամ հեղինակի վկայութեամբ, այլ հոգեկան ներքին դիմագծով, մտահոգութեամբ, բարքով, կեանքը ըմբռնելու ընդհանուր ու մասնաւոր Հայեացքով:

Եւ յետոյ՝

Քրիստոնեայ են անոնք, Հայ՝ զրիստոնեայ: Եւ ասիկա ոչ թէ սովորութիւններու ծիսակատարութեամբ, ոչ թէ որովհետեւ տնոցմէ ումանք, առտուն գետ գործի չկացած, կամ իրիկունը գործէ վերադարձին, խալ կը Հանեն ժամուն բակը, այլ իրենց կեանքի ամբողջական կառոյցէն բխող դժուար սահմանելի խաղաղ քրիստոնէութեան մը Համար: Մեր բոլոր միւս գիւղագիրներու ստեղծած տիպարներուն մէջ, Հայկական քրիստոնէութեան այս շեշտուած եւ ընդհանուրին վրայ Հաւասարապէս բաշխուած դժբաղդը յիշատակ: Համաստեղի գործին մէջ, հողը, օդն ու երկինքն իսկ օծուած կը դռնենք այդ Հայկական քրիստոնէութեան անբաժանելի շունչով, որ եղած է, կը կարծենք զբաղէտին կամքէն բոլորովին անկախ:

Համաստեղի գործին միջավայրը ուրիշն, իրեն խորիսի ունի բարք, խոր ու

խաղաղ քրիստոնէութիւն մը, Լուսաւորիչի օրերէն մեր արիւնին խառնուած, ու անօրինակ պարզութիւն մը եւ լուսաւոր խորք կու տայ իր մարդոց հոգիին, կեանքին հանդէպ ամբացնելով զանոնք շարունակ, քանի մը Հիմնական սկզբունքներու վրայ (խաղաղութիւն, սէր, աշխատանք, Հաւատք): Արդարեւ, բարի, պարզ, լուսաւոր հոգիներ են սա գիւղացիները, Միջօ կոչուին անոնք, Մխիթ, Մարտապ, Փիլիկ աղբար, Փետալի թէ Վպիտակ Ախաւորախ Մարտիկ ու Մաթէ: Համակրելի են եւ ընդհանուր եղբայրականութեան մը մէջ ձուլուած՝ նոյնիսկ իրենց մեծ ու փոքր Հակաապկութիւններուն ընթացքին: Կ'ունենանք ի վերջոյ այն տպաւորութիւնը, թէ անոնք բոլորը խաշոր ընտանիքի մը անդամներն են, զբոլորէն նոյն ցաւերը, նոյն մտահոգութիւնները, նոյն նախասիրութիւնն ու կարծ, կեանքին առօրեայ ու յաւիտեանական խնդիրներուն հանդէպ նոյն կեցուածքը ունեցող: Տարիքներն իսկ, փոքրէն մեծ, զղացակոտն եւ մտային մեծորեայ լայն անջրպետը չեն բանար Հոն: Կեանքը քանի մը պարզ փորձառութիւնէ անդին չէ զարգացած, մանուկէն մինչեւ ծերր: Ալ բարգաւաճ, չէ հեղաւորուած, չէ կնճռոտած այս օրերու կեանքին ունէ: Քանի մը փորձառութիւն եթէ դեղինք ծեր Մխիթն՝ կրնայ Միջօ ըլլալ, Միջոյին վրայ գոմարենք՝ կրնայ Մխիթ ըլլալ եւ Լուսիկին տեղ սրտի կատարեալ յօժարութեամբ, Մանուշը սիրել:

2.- Համաստեղի տաղանդին երկրորդ յատկանիշը անոր ոգեւորիչ ուժն է: Տիպարներէն ետք, որոնց իրական կեանքի կենդանութիւն կու տայ, այդ տաղանդը կենդանի վերմութիւն մը կու տայ նաեւ ընական միջավայրին, ամէն տեղ ներդաշնակութեան բաղձալի Հաւասարակիչութիւնը պահելու Համար: Համաստեղի գործին մէջ, կը զգաս շուտով, որ միտում մը կայ Հաւասարութեան գիծի վրայ բերելու մարդը, անասունն ու երբեմն Հողը: Ասոնք դարաւոր իրենց կենցաղին մէջ տեսարար իրարմէ կախում ունենալով, Հեղինակը ըրած է զանոնք իրարու զո-

յութիան կղպանքը բացող բանալի։ Ձերմացած, շնչառողուն, կենսաւորուն են՝ միայն իրարմով։ Փոխ տունած՝ իրարմէ իրարու։ Մտն ու անասունը լրացուցիչ շարունակութիւնը եղած են կերպով մը գիւղացիի հողին։ Հայեցիութիւն է ասիկա։ մեր ցեղին ճառագայթող մէկ անաքինութիւնը, խորագէտ ապրումն ու վերարտադրւած Համաստեղի կողմէ։ Նոյնանալ բնութեան լոյսին հետ, իմաստաւորել ընտելեան տարբերուն տիեզերական լոյսէն եւ, իր կարգին, իմաստաւորել այդ լոյսը մարդկայինով՝ առաւելագէտ Հայուն ապրումը, Հայուն ճաշակն ու ճակատագիրը եղած է։

3.— Ներգաղնակութիւն եւ չափի ըզգայարմբ։— Աստեղ ալ կը ժխտան Համաստեղի տաղանդին հիմնական գիծերուն։ Երբ աչքի առիւ բերենք զբազմ տի գործերուն ամբողջութիւնը, չենք կրնար հետզհետէ շնկատել ներգաղնակութեան ու չափի հաւասար բաշխում մը՝ այդ գործը բաղկացնող գրունածնութեան իւրաքանչիւրին մէջ, որպէս ոճ, լեզու, գիծ, գոյն ու պատկեր։ Նաեւ՝ որպէս ջերմութիւն։ Ձուռայ, խաղաղ, ինքնավստահ ու պայծառ է այդ տաղանդը, որ լծուած է գործի, հայ մարդը վերականգնողանցնելու իր բնական հողին վերայ, իր ճակատագրի բնական պահերէն մէկ քանիին մէջ (խաղաղութիւն եւ յեղափոխութիւն)։

Համաստեղ դէմ է չափազանցութեան։ Ոչ բառ կը մտնէ, ոչ գոյն, ոչ պատկեր, ինչ որ պարագան է Արեւմտեանն ու թրքականացիին սկսեալ մեր բոլոր գիւղագիրներուն։ Բայց հակառակ իր այս թուականութեան՝ բանաստեղծական ըլլալէ չի խորշիր, նախընտրութիւն տալով սակայն աշուղական երակին, որ աւելի հաշտ է ու համապատասխան արուեստի ժուժկայ ոճին։ Բացառիկ ճարտարութեամբ մըն է որ կը գործածէ բանաստեղծական բացատրութիւններն ու պատկերները, որոնց տունած է համեմի դեր մը միայն։

4.— Տիւղիւնի բնական զգացում (Սմն)։— Գրական գործ մը ոտքի վրայ պահելու կարենաբարդին աեղերէն մէկը

կը բռնէ այդ գործին մէջ եղած տիւղիւնը, որ երբ յաջող չէ՝ դրւածքին ամբողջ շնչը դատապարտուած է փլելու։ Տիւղիւնը դրւածքին ողնասկզբն է, եթէ կ'ուզէք՝ աւելի կ'արժէ քան պատկերը, քան խորհրդածութիւնը, քան վերլուծումը եւ ուրիշ շատ մը բաներ, որովհետեւ տիւղիւնը յաջողութեան մէջ, բոլոր յիշեալ բաներուն լաւագոյն տարբերը ըլլալու են արդէն, առաւել մարդկային հողի կատարեալ ճանաչողութիւն մը։ Արդ, Համաստեղ տիւղիւնի վարպետ մըն է, թատերադիրի մը եւ առակաբանի մը չափ դրեթէ։ Որչափ ճարտարօրէն կը նկարէ, նոյնչափ ալ գիտէ խօսեցնել, բոլոր բառերն ու նախադասութեանց կերպերը կ'ազդեթիւնենք բերելով։

5.— Ոճի ինքնատպալութիւն եւ լեզու։— Ոճը ինքնատպալ է։ Կը սիրէ սեղմութիւնն ու պատկերը։ Կը սիրէ բացուող առաւօտի մը պէս պայծառ ըլլալ միշտ, եւ իր ուխտատեղիին կարօտով վառուած ուխտաւորին պէս հաւատքով, վստահութեամբ ու զօտեպնդուած քալել։ Իր նըպատակի ճամբուն վրայ այդ ոճը ամուր կը կոխէ, կարծես տրեխները երկաթէ ըլլան։ Լեզուն թարմ է, մաքուր արդիական, իր ետեւէն ոճ ու ճարտարապետութեան կառոյցներ առանց քրտինքի քաշելու չափ առողջ եւ ուժեղ։ Աւելցնենք, որ այդ ոճն ու լեզուն, ծերութեան դէմ ապահովագրուած են սքանչելի հիւմուրով մը, որ տեղ տեղ կը բարձրանայ ազնուական երգիծանքի։ Վերջապէս Կատակերգութեանն մէջ, յոռետեսութեան ընդհանուր խորայնտակի մը վրայէն այդ հիւմուրն ու երգիծանքը կը յորդին եւ զարնանային փրփրած ջուրերու պէս յորձանք առ յորձանք կ'անցնին մեր առջեւէն։

Տաղանդի այսքան նպաստաւոր տըլեւայներու ծնունդը Համաստեղի գործին տըլեւ կանդ կ'աւելնէ մարդ պահ մը եւ կը մտածէ։ — Համաստեղ աւելի իրական է, թէ իր ստեղծած հերոսները, որոնք այնքան իրական են, այնքան ողջ, այնքան կենդանի, որ մարդ կ'ուզէ երբեմն դիւրքը բանալ ոտուգելու համար հոն են, թէ էջերը պատուած են ու մտած կեանքին

մէջ, մեզի պէս՝ ուղղակի կեանքին մէջ։ Կ'ըսես՝ ճնայինք մեր սա Տափան Մարգարէ գրքին մէջ է նորէն, թէ ըստ իր սովորութեան զացեր է իր դոմէշնորուն հետ զաշտը, աշխատանքի։ Ու Միջոն՝ Քէլ Ղուկասին տուաւնքնու ետեւէն կամ Ս. Մարգարէի լեռը ուխտի։ Ու Սպիտակ Զիւրաբը՝ Զէյնապին ու թշնամի Քիւրտերու ետեւէն։ Այո, անոնք նոյնապէս կենդանի են մեր ազգին մէջ, նոյնքան հայ քաղաքացի կը համարենք զիրենք, որչափ Համաստեղը։ Բոլորին ինքնութեան թուղթը հայկական է՝ երբ մերը չէ, երբ Համաստեղին ալ... ամերիկեան է։ Նկարագրութիւն ու նկար չեն, այլ մարդ են, գրքի էջերէն դուրս յորդած։ Գիրքը անոնց իւրաքանչիւրին սօսիլն է միայն. կեանքի եւ կրճատուած արարքնորու թղթածրար մը պարզապէս։ Եւ իրենց տոյսպէս ըլլալուն մէջ կը կայանայ Համաստեղի տաղանդին բուն արժէքը։

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՏԵՂԸ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Առաջին յետ-պատերազմի սերունդէն եթէ քանի մը անուններ պիտի երթան բազմիչ հայ գրականութեան անմահ դէմքերու շարքին, Համաստեղ, իրենց գիւղագիր եւ Վսպիտակ Զիւրաբի հեղինակ, առաջիններէն ու արժանաւորներէն պիտի ըլլայ անոնց մէջ, եթէ ոչ ամէնէն՝ արժանաւորը, զտարին գրադէտի իր հանգամանքով։ Իր գրական վաստակը, ուր համագրուած ու սեփական դրոշմի մը ենթարկուած կը գտնենք մեր գրեթէ բոլոր գիւղագիրներուն դրական գիծերը, անմահանալու այդ իրաւունքը ու երաշխիքը կու տան իրեն լիութիւն ժամանակն ու ժամանակին հետ փոխուող ճաշակները կրնան զեղել այդ գործին կարգ մը արժանիքներէն, բայց հիմնականը, բայց կորիքը կը մնայ, համակ հայեցի ու ցե-

ղադրող ըլլալուն. կրնայ դիմանալ քրննադատական ամէն տեսակ հարուածի, հարուածող բոլոր մուրճերը ետ, իրենց տէրերուն մղելով այս անգամ։ Որովհետեւ բառերէն, պատկերներէն ու նոյնիսկ տիպարներէն անկախ, բայց նաեւ այս բոլորին մէջէն անցնող գերազոյն բան մը կայ, որ ժամանակին ենթակայ չէ, որ ցեղային անսահմանելի բան մըն է, եւ որ ջուրին ու ջրամանին փոխ-յարաբերութեան օրէնքով՝ կ'ունէ ճիշդ այդ կազապարն ու գոյնը, որ ջրամանը կու տայ ջուրին։ Յեղաշին այդ ջուրն է ուրիմն, որ պիտի ապրեցնէ Համաստեղի գործին յաւազոյն մասը եւ փոխանցէ սերունդներու ցեղային ջրամանին, եթէ ջրամանը օտարութեան կամ խորթ վարչակարգերու տակ՝ չմնայ. իսկ մենք վրատուն ենք, թէ քանի մեր լուսաւորաչ Ա. Բ. Գ. ը կայ, Հայկի, Լուսաւորչի եւ Ս. Մարգարէի այդ ջրամանը պիտի չկոտորի։

Կարելի չէ դաւախօսութեամբ մը ըստ պատիւ Համաստեղը, որուն գործին լիակատար ուսումնասիրութեան կ'արժէ հատոր մը նուիրել։ Ու քիչ է Համաստեղը գիւղագիր կոչել. ան, ինչպէս որեւէ բարձունքի հասած հայ գրող, ամբողջական գրագէտ մըն է, որ Հայոց Վիճաքանչ լեզուին կրակէ հրամաններուն տակ միայն յօժարեցաւ գրել բռնել։ Այդ հրամանը նուիրական է բոլորին համար եւ անմեղութիւն։ Այդ կրակէ հրամանին ենթարկուողներն են միայն, որ կը յաջողին ու պիտի յաջողին ասկէ ետք։ Համաստեղին համար, Մեծաքանչիւն հրամանը կը սաստկանայ մանաւանդ ասկէ ետք։ Որով Արեւմտահայերու այս արձակագիր թումանեանին, Ամենայն Հայոց գերագնիւ գիւղագիրին կը մաղթենք կեանք, ու գրչի հրաշագործ ուժ՝ հայ գրականութեան կանթեղը, ուրիշներուն հետ, մշտապէս ու յաւերժապաշտապահելու համար։

Ե. Պ.

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

«Համաստեղ մարդը տպւեցնելու, կեցողութիւնը մարդկայնացնելու եւ առարկաները շնչաւորելու գաղտնիքը ունի»:

Համաստեղ

ԲԱԶՆ
ՆԱԶԱՐ

Խ13 ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

«Գիւղը» եւ «Անձրեւ»ը հատորներով իր անունը նուիրագործած, եւ «Սպիտակ Զիւն»ով վերջնականօրէն մեծերու կարգին անցած գրագէտին շորորդ հատորն է «Քաջմ Նազար եւ 13 պատմութիւններ»ը:

Գրագէտներ կան, որոնք իրաւունք ըրած են այլեւս ընթերցողին մէջ գեղեցիկ ու անխարդախ նախապաշարութիւններ չիւնելու իրողութիւնը: Նման իրաւունքներու տիրացած մարդոց գործերը ըստ ինքեան յաւելում մը երբ նկատենք, սըխալ մը գործած չենք ըլլար: Կրնայ ըլլալ, որ նախորդ հատորներուն հետ բաղդատութիւն մը երբ փորձենք, առարկելի կէտերու հանգիւյսնք, բայց նորին մէջ անկարելի է, որ չհանդիպինք նոյն հեղինակին, անոր ուժերուն, արուեստին, անհասանկանութեան: Օշականը Օշական է իր ստորագրած ամէն մէկ էջին վրայ: Վարուժանը Վարուժան է, Զարեանը Զարեան ու Համաստեղը՝ Համաստեղ: Իւրաքանչիւրը իր ձեւով, իր մթնոլորտով, իր սեփական կշիռով, իր նախընթաց գործերով նախապաշարութիւններ չի-

նելու իրաւունքին շատոնց տիրացած է Համաստեղ: Կը նախապաշարութիւնք իր մով ու չենք խաբուիր: Զխաբուեցանք նաեւ այս անգամ: Նախապաշարութիւն մօտեցանք անոր ու կշտանալով գոցեցինք զիրքը:

«Քաջմ Նազար եւ 13 պատմութիւններ»ը հատորին եւ մթնոլորտը եւ հերոսները բաղկացած են երկու ոտքերէ կլիմաներէ: Առաջինը՝ «Երկիրն» է ու երկրի մարդը, երկրորդը՝ Ամերիկան է ու ամերիկացին: Պատմութիւններէն երկուերէք հասարակական զիւղը եւ գիւղացին ունին իրեն ենթահող, ու կը շնչեն Համաստեղով մեր գրականութեան անցած անանդութիւնները: Հողին կապուած ու հայկական բարքերուն ամուր կառած նախանձախնդիր, հասարակարգով մարդեր են ըստին ալ, արուած՝ մեծ վարպետութեամբ: Ազգային մթնոլորտով միւս պատմութիւններուն հերոսները դարձեալ գիւղացիներ են թէեւ, բայց գիւղի մէջ չէ որ կը բնակին: Մարմնով Ամերիկա ու հողով հայրենիք ապրող սարգիւրներ են անոնք, Սփիւռքի մարդեր:

որոնցմէ իւրաքանչիւրը մեզմէ բան մը կը ներկայացնէ՝ կարօտ մը, սպասում մը, ողորկութիւն մը: Մարքէթ կ'ըսեն, ֆարմ կ'ըսեն, էֆսիսեմնո կ'ըսեն, քրէյ-գի, քրք, շուք, ֆրվըզ, քիչըն, հաս-փիթըլ, չէնս՝ եւ ուրիշ բառեր սկսած են իրենց լեզուին վրայ երեւնալ, բայց երազի մէջ թէ արթնութեան պահուն, աշխատանքի ատեն թէ ուրախութեան ժամերուն հոն են, իրենց ծննդավայրին իրենց լեզուին հոգին վրայ, մէկը Չալոյի հետ խօսելու կարտով կը տալորի, միւսը վար ընելու երազով: Կը յիշեն Հոգ-դարը, Նաւոյի ջրազացը, Ս. Բարթոլէ կամուրջը, երկինքը, աստղերը, Բարեկենդանի պարերը, գոմէշներու կոխնե-րը: Այս բոլորը կը հակադրեն իրենց շըր-ջապատին, Ամերիկայի՝ որ խորթ կը թուի իրենց, կը քննադատուի իրենցմէ:

Աշխարհի լուսողոյն դաշնակաշարնե-րէն մէկուն (Բոյսմանինով) մասին խօսք կ'ըլլայ, բայց իրենք դիւղի զավալ նուա-զողին կարօտը կ'ապրին. «Ենթա քլէս զո-վալ բոնոզ աշխարհի վրայն ցէ եկեր է ցէ ալ պիտի գայ»: Կը հիւանդանան ու չեն հաւնիր Ամերիկայի բժիշկները: Գէորգն է խօսողը:

«Քեզի բան մը ըսեմ, դրացի, քա-նասուն տօքթօր ալ քօփուիմ, մտրեմ օ-գուտ չի ըներ: Մեր երկիրն ըլլար, սասն անգամ ոտքս օլ-բայթ էր եղեր: Խըրըխնի Նիկոզուը կամ սափրիչ Օհանը էս տեղի տօքթօրները ծովը կը տանէին, ծաքաւ կը բերէին»:

Ուրիշ տեղ մը նոյն հարցին մասին երանոս աղբարն է, որ կը խորհրդածէ.

«Թէ մը էս տեղի բժիշկները մեր գիւղն ըլլային՝ իրենց մախիթն անգամ չէին յանձնէր»:

Կը հիւանդանան, հոն են, կ'ապրին ու այնտեղէն չեն բաժնուիր, տարբերին կ'առնեն ու չեն ամուսնանար. «Կարգը-լի՞: Ամերիկայի մէջ»: Այսպէս կը մը-տածեն Համաստեղի հերոսները, այսպէս կ'ապրին, այդպէս կը աշխուրհն, անձնա-ւորելով Սփիւռքի Հայուն խորագոյն տապանակները, ձգտումները, կարօտնե-րը: Սփիւռքի Հայուն հարստատ պատկե-

րը տուող սրտառուչ վկայութիւններ են անոնք:

«Քաջն Նապար եւ 13 պատմաւածք-նիր» հատորին մէկ մասին մէջ, Ինչպէս ըսինք, Համաստեղ ելած է «Գիւղէն», Խ-ջած է «Երեւոյն» ու մասնա Քաղաքին մէջ: Մարգարին տեղ այլեւս «Հրեայ քա-րեկամ» է, որ կու տայ: Չալոյին տեղ՝ Սփիւրի, Երանոս աղբօր տեղ Լու-քաս աղբարը եւ Մարիամի մը տեղ «Ան-տովոր կիմն» է, որ կը ներկայացնէ: Նոյն Համաստեղէն, այսինքն զբաղան նոյն մեծատունէն, տարբեր խորքով, տարբեր նկարագրով ու աշխարհահայեացքով մարդերու ցտկացուած էջեր են, հա-տորը լեցնող կատրնները:

Համաստեղը գիւղի հետ նոյնացու-ցած մարդերը դուցէ հաճ տրամադրու-թեամբ մը չմտնանաւ այս նոր միջավայ-րէն վերցուած պատմութեանը եւ ա-րազ բաղդատութիւններով փորձեն ա-ռարկութիւններ ընել: Առարկայական դատում մը պիտի լուծէր այս հարցը նը-պաստաւոր եղբակացութիւններու յան-դելով: Նոյնն է Համաստեղը եւ հոս, նոյն գրադէտն է, նոյն ուժերով, տիպարնե-րը բիւրեղացնելու նոյն ընդունակու-թեամբ, խորանալու, ընդհանրացնելու, զարդացնելու իր անուարկելի կարողու-թիւններով: Կարգալէ ետք «Հրեայ քա-րեկամ» եւ «Լուսնա աղբար» եւ աղաւ-նին» պատմութեանքը, աւարտելէ յե-տոյ «Անտովոր կիմն», վստահ ենք որ պիտի յանգինք մեր հաստատումներուն:

Համաստեղը կարգալով բան մը կ'ա-ւելնայ մէջը, կը լեցուի, կը յորդիս: Բարեկամի մը հետ կը խօսի, ճամբէ մը կ'անցնի, առօրեայ դրազումներու մէջ կը թաղուի, ինչ ալ ընեն, ուր ալ գըտ-նուի, բոլոր պարագամունքներուդ, հո-գեկան բոլոր կացութիւններուդ՝ կը զգաս, որ հրճուանք մը, ուրախութիւն մը կ'ըն-կերանայ քեզի. կ'անդադատնաւ ու կ'հաստատուի, թէ ի՞նքն է աղբիւրը, Հա-մաստեղն է, իր գրականութիւնն է: Կ'եր-կարածգուի ուրախութիւնդ. գիւրջը ա-ւարտած օրերուդ մանաւանդ, ու անա-պարանք մը կը ստեղծուի մէջը, բաժնե-

լու համար անկէ առած մայիլքներդ բարեկամներուդ, ընկերներուդ, ծանօթներուդ հետ: Կարգացի՞ր: Կարդա՞:

Հեքիաթի ոլորտներէն քիչ մը վար իջած, աւելի մարդկայնացած ու ծանօթ նաղարներէն բոլորովին տարբեր Քաջն Նաղարի մը պիտի հանդիպին Համաստեղի այս գործին մէջ: «Ապաւառ» մարդոց իրաւութիւնը պիտի հաստատեն, ու պիտի տեսնեն, թէ Մարգար «Քափիթալը» հաւատոյ հանգանակը բաժնիք քարնկամա՞ն իր կարգին Բափիթալի մը տիրաւա՞րէն ետք՝ ինչ նկարագիր կը պարզէ եւ ինչ րանի կը հաւատայ այնուհետեւ: Կարդա՞, ու պիտի տեսնես Մակարի տղան Մարգարը, պիտի գիտովնաս Հայաստանի լեռներու սրնգահարին անմահական հրգիթով ու պիտի տեսնես, թէ ինչո՞ւ «Էս աշխարհը կը փլի»: Կարդա՞, ու յափէ Երանոս աղբօր հայրենասիրութեան խորունկութիւնը, անսովոր կնիք իրականութիւնը եւ լուքաւ աղբօր բարութիւնը: Կարդա՞, ու քալէ միզի հետ—

Երբ գոմէշ մը տեսնես՝ Օհանը պիտի յիշես անպայման, երբ շուն մը տեսնես՝ պիտի ուզես Ձալօ կանչել իրեն եւ պիտի փափաքես որ Խաչեր ըլլան Քուսան՝ բոլոր տիրացուներուդ անունները: «Տիրացու Խաչեր մի լսեր անցնիլ»: Գինովի մը քով խորի Ակօն, հայրենաբաղձ մարդու մը առիթով Երանոս աղբարը, աղանձներու գիմաց ու բլուրի քով Հողգարը պիտի յիշես անպայման: Մեղի այնպէս կը թուի, թէ ընթերցողը չի մոռնար այն բոլոր բաները, որոնց մասին անգամ մը խօսած է Համաստեղ: Որովհետեւ հարազատ են բոլորն ալ, ապրումն են ու ապրեցնելու գաղտնիքով օժտումն:

Համաստեղ թիփեր ստեղծել գիտէ: Ու ասիկա իր ամէնէն մեծ առաքնութիւնն է: Անհրաժեշտ մանրամասնութիւններով, հոգեբանական զարգացումով, տրամաբանական կարգով, առանձին մտածումներով, լեզուով, աշխարհայեացքով ու կենցաղով կենդանապարտած է իւրաքանչիւրը անոնցմէ: Աւելին՝ Համաստեղ համապատկերի մարդն

է: Իր հերոսներուն ներքին եւ արտաքին բոլոր հորիզոնները ընդգրկելով, իւրաքանչիւր պատմութեան հետ համապատկեր մըն է, որ կու տայ անիկա: Դրաքիները, փողոցը, արտը, եկեղեցին, գոմէշը, շունը, արեւն ու աղանձին, անմահին ու ծղրիթը, բոլորը մէկ սքանչելի համագրութիւն մը կը կազմեն Համաստեղի գրականութեան մէջ: Կը վարակեն քեզ ու կը պահեն հերոսաշնակութիւն մը հոգիիդ հետ: Համաստեղ մարդը ապրեցընելու, կենդանիները մարդկայնացնելու եւ առարկաները շնչաւորելու գաղտնիքը ունի:

Համաստեղ կարգալէ հտք, քաղցրութիւն մը կը համակէ քեզ: Աւելի կը մարդկայնանաս: Մարդկային ազնիւ կարողութիւններուդ աճումը կը զգաս ներսդ եւ բուխ սրտով մը կը դիտես աշխարհը: Կը տեսնես մարդերը իրենց առօրեային մէջ, երազներուն համար, միատուութիւններուն պատճառաւ, աշխատանքի եւ ստեղծագործութեան իրենց մղումներուն ի տես: Իրենց բոլոր կողմերով: Լաւատեսութիւն մը կը բխողանայ մէջդ: Կը տեսնես կեանքը, իր շնչաւոր եւ անշունչ բոլոր երեւոյթներով: Ամէն իր ու ամէն երեւոյթ մարդու մը, մարդկային զգացումի մը գուրդաւոր է Համաստեղ, հրաշալի արուեստով մը:

Համաստեղի գործին մէջ երբ մտնես կը մոռնաս ամէն ինչ: Պահ մը կը թուի, թէ ուրիշ գիրք կարդացած չես ու լռութիւն անդամ է որ նման գրութիւններ կարդալու պատեհութիւնը կ'ունենաս: Ոչ մէկ հեղինակ կը յիշեցնէ Համաստեղ, ոչ մէկ գրքի հերոս կը պատկերանայ մեր մտքին առջեւ երբ կը կարդանք անոր էջերը: Կեդրոնացնելու, բաւարարելու, մեզ մեր մէջ անցնելու կարողութիւնը հաստատելի է իր բոլոր գրութեաններուն մէջ: Ան կը պարտադրէ իր տուածը, իր ձեւը, իր արուեստը: Համաստեղ կարդալով՝ մարդ անգամ մը եւս կը գիտակցի, թէ իրապէ՞ս իմաստ մը ունի գրականութիւնը:

Պ. Ս.

Ա. ԻՇԽԱՆ

ՊԱՐԶՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱՐՈՒԹԻՒՆ

Նախակրթարանի աշակերտ էինք։ Հայերէնի մեր ուսուցիչը որ մը շարտ-դրութեան համար մեզի տուաւ հետեւեալ նիւթը. «Գիւղը թէ քաղաքը»։ Առանց վայրկեան մը վարանելու ես ընտրեցի գիւղը եւ գրեցի շարագրութիւն մը որ մասնաւոր գնահատանքի արժանացաւ։

Մինչեւ այսօր տակաւին կը յիշեմ այն գոյները, դիմերը եւ զգացումի ջերմութիւնը, որոնց շնորհիւ յաջողեցայ նահապետական հայ գիւղի մը պատկերը նկարել եւ հոն ապրելու անփոխարինելի քաղցրութիւնը պատմել։ Ուսուցիչս վըրկայեց թէ կենդանի էր գիւղի իմ պատկերացումս եւ իրական ապրումէ կը բռնէին իմ զգացումներս։

Եւ գիւղ չէի ճանչցած սակայն։ Գիւղի եւ գիւղացիի կեանքին ծանօթ չէի անձնական փորձով։ Ուրիշ՝ կու գար ինծի գիւղին այս խորունկ սէրը։ Ի՞նչ հըրաշքով հոգիս լեցուած էր նախիրներու բառաշով եւ երգիկներէն բարձրացող թռնիւրի ծուխերուն խնկանման կախարդանքով։

Գիւղի ամբողջական ապրումս կը պարտէի Համաստեղին։

Համաստեղի քանի մը պատմութեաները բաւական եղած էին որ ես անդառնալիօրէն սիրահարիմ հայ գիւղերու աղքատիկ, պարզունակ եւ շարքաշ կեանքին, ինչպէս եւ հայ մշակներու բարի, միամիտ եւ տառապած հոգիներուն։

Շարագրութիւնս բանագրութիւն մըն էր անկասկած։ Համաստեղի ներշնչած

տեսանելի եւ ողեղէն աշխարհներու հարստութենէն մասնիկ մը թոցուցած էի պատանեկան իմ խանդավառութեանս մէջ եւ զայն հրամցուցած նախակրթարանի իմ ուսուցիչին։

Այնուհետեւ Համաստեղի գիւղն ու տիպարները շարունակեցին իմ մէջ ապրիլ միշտ նոյնքան տիրական գոյներով, նոյնքան պայծառ ու կենդանի։ Բազմաթիւ առիթներ ներկայացան իր «Գիւղն» ու «Անձրեւը» կրկին ու կրկին կարդալու, դասարանային վերլուծումներու ենթարկելու եւ ամէն անգամ ալ զգացած հաճոյքս աճեցաւ եւ խանդավառութիւնս նորոգուեցաւ։

Այս չէ՞ միթէ արուեստի ճշմարիտ գործերուն անվիճելի արժէքը։ Դիմանալ ժամանակի աւերներուն, շրջանի մը եւ միջավայրի մը բարսխուն սիրտը դառնալ եւ սրտի մը զարկերուն ֆիքմութիւնը փոխանցել բոլոր սերունդներուն։

Ոմանք կը սիրեն «զաւառի գրական» նութեան ներկայացուցիչ կամ «գիւղագիր» կոչել Համաստեղը, հաւատարիմ մնալով գրական հին տարադի մը. ուրբիշներ սահմանափակ եւ անճիշդ կը գտնեն այս բնորոշումը։ Կարեւորը ահա նուէններն ու տարազները չեն ամուլտ, այլ մեր մշակոյթին ժառանգ ձգուած գործը։

Համաստեղ մեծարժէք գործի մը հեղինակն է, մեծ արուեստագէտ մը, գտարիւն գրագէտ մը։

Կէս դարէ ի վեր կանգուն է ահա

մեր դրականութեան պատենէշին վրայ, վէճերէ հեռու, աղմուկներէ խոյս տալով, ինքն իր մէջ խորասոյգ եւ ունկնդիր լով իր ներքին ձայնին, վերստեղծելու համար կեննքն ու աշխարհը արուեստի դիւթական զոյներով, երբեմն իբրեւ պատմութեան, երբեմն իրրեւ լայնաշունչ վէպ եւ երբեմն ալ արձակ կամ չափածոյ բանաստեղծութիւն:

Կարելի է վիճել Համաստեղի փորձած դրական բաղձաթիւ սեռերու համեմատական յաջողութեան շուրջ, բայց կարելի չէ չխոստովանիլ թէ ամէնուն մէջ ալ ներկայ է ինք, աշխիւն ներկայ է ցորենի արտերուն վրայ փռուած արեւուն բարութեամբ եւ պայծառութեամբ լի հոգի մը, որ մարդուն, կենդանիին, բնութեան եւ իրերուն հանդէպ հաւասարակէս զգայուն է եւ դիտէ թրթռալ համապարփակ յուզումովը անոնց բոլոր վիշտերուն եւ ուրախութեանց:

Բանաստեղծի այս խոր զգայնութիւնը, հոգիի այս բնական բարութիւնը եւ կեանքին ու մարդոց հանդէպ յորդադ այս անսպաս սէրն է որ կը զուեւորեն եւ կը կենդանացնեն Համաստեղի գծած պատկերները, ըլլան անոնց գիւղէն առնրած թէ քաղաքէն:

Համաստեղի գրականութիւնը միայն ժպիտ ու լոյս չէ:

Տառապանք, վիշտ, արցունք շատ կան իր պատմութեանքներուն մէջ, որովհետեւ կեանքը ինքը չաղուած է այդ դառնութիւններով, բայց մենք հոն չենք գտնիր կեանքը սեւ անէծքի վերածող թոյն ու ժաշը, ամօթ ու զարշանք, մեղք ու ոճիր: Համաստեղի ստեղծած տիպաբանութեան ցաւն անգամ համակրելի է, համակող ու սրտառուչ, առանց երբեք ընդվրէցուցիչ եւ ըմբոստացնող դառնալու: Երբ կը կարդանք իր գործերը, կը կապուինք անոնց մէջ գործող անձերուն, բարեկամ ու մտերիմ կը դառնանք անոնց հետ, կ'ուզենք բաժնեկից ըլլալ ոչ միայն անոնց յոյսերուն ու երազներուն, այլ եւ անոնց տառապանքին եւ դժբախտութեան:

Համաստեղի արուեստին դիւաւոր յատկանիշներէն մէկն է այս հազորդականութիւնը:

Ճշմարիտ արուեստը կը յաջողի մեզ փոխադրել իր սեւեռած աշխարհին մէջ, հոգեպէս քաղաքացի դարձնել անոր դրօշին եւ տիրոյ ու կարօտի հազար թնջերով մեզ կապել հոն նկարագրուած վայրերուն, անձերուն ու անցքերուն հետ: Արդ, ով որ կարգացած է Համաստեղը, հեռաւոր Ամերիկայի թէ Մերձաւոր Արեւելքի երկրներուն տակ, կարօտով պիտի փնտռէ հայրենի գիւղին արտերն ու աղբիւրները, կալն ու կուտը, վարն ու ցանքը եւ գունազէղ շինականները: Ենթահիւ Համաստեղի դրին՝ արեւմտահայ գիւղերու կեանքը տարտամ յիշողութիւն մը չէ այլեւս կամ անցեալի էջերը զարգարող ծանօթագրութիւն, այլ կենդանի ապրում եւ անթառած տեսիլք:

Իր Տափան Մարդարները, Փիլիկ աղբարներն ու Կար Ամունները իրենց ներքին տպումներով ու տառապանքով մարդ են նախ, մորդկայինը կը մարմնաւորեն եւ ընդհանրական արժէք ունին, սակայն անոնց իրենց զգալու, դործելու եւ արտայայտուելու կերպով հայ շինականի տիպարները կը ներկայացընեն: Առանց քարոզչութեան տրուած այս հայկականութիւնը, որ տոհմային դժբոլմ մը ունի միշտ եւ հարազատի մը տերմութիւն, Համաստեղի տիպարները կ'օժտէ ինքնուրոյն դիմագիծով: Մենք կը սիրենք դանտեք, որովհետեւ անմիջապէս կը զգանք թէ մեր արիւնէն են, մեր լեզուն կը խօսին, մեր սրտէն կը խօսին:

Դասական բոլոր մեծ գրողներուն նման Համաստեղ պարզութիւնը հասցուցած է այնպիսի հիւթեղ եւ կենսալից յիութեան մը, որ բնիկըրդը բնութեան եւ բնականութեան առջեւ կը գտնէ ինքզինք տեւաբար: Գրական ոչ մէկ չողջորուն զարգարանք, ժամային ոչ մէկ անտոմոր դարձում: Գիւղիկական աղբիւրներու պէս յստակ լեզու մը, որ գիտէ բառերը գործածել տնտեսութեամբ, խլտացնելով, պատկերաւորելով: Այն հեղինակներէն է, որոնց համար բառերը

միջոց են եւ ոչ թէ նպատակ, խորութիւնը պարզութեան մէջ է եւ ոչ թէ մըթափօղ արտայայտութեանց մշուշին ներքեւ: Համաստեղ ժամանակ չունի «գրականութիւն ընելու», որովհետեւ կեանքի նկարին է, լեցուած մշտական անցեալի հոծ ապրումներով եւ տառապահար ներկայի մակընթաց յոյզերով: Իր շունչով կենդանացած մարդիկն ու միջավայրը այնքան իրական են, տեսանելի, գրեթէ շօշափելի, որ բառերու ներկայութիւնը չենք զգար իսկ, ինչպէս կնոջ մը գրաւիչ աչքերուն առջեւ կը մոռնանք զարդն ու հանդերձանքը:

Արուեստի մարդին մէջ գուցէ ամէնէն զմտաւր բանն է նուաճել կեանքը այս բնականութեամբ եւ հասնիլ ձեռք կատարելութեան՝ այս պարզութեամբ:

Ճիշդ է որ Համաստեղ մեր գրականութեան մէջ յեղաշրջող նորութիւններ չբերաւ, արուեստի յեղափոխութիւն մը չառաջացուց, նոր հորիզոններ չբացաւ,

բայց ան մեր գրականութեան բերաւ տուելուն եւ ինքնայատուկ խառնուածք մը: Պատմութեան էջերէն վայրագ բռնահարուածով խլուած ու փոշիի վերածուած մեր բնաշխարհը վերապրեցուց, կարելի է ըսել՝ վերաշինեց քար առ քար, գերան առ գերան, սակեղէն մուրճի մը ստեղծապործ հարուածներով:

Որքան ալ կարօտաբաղձութեան խորունկ թախիծով դողողան իր «Գիւղձին ծառերն ու հասկերը, որքան ալ արցունքի վիշտով տեղան իր «Անձրեւին» ջրմ կաթիլները, Համաստեղ կը մնայ միշտ այն լաւատես հեղինակը, որ կը հաւատայ կեանքին, կը հաւատայ անցեալի յարութեան, կը հաւատայ ապիւր ու գեղեցիկ արժէքներու յաղթանակին եւ արարչական լայն ժպիտով գիտէ ընդգրկել բովանդակ կեանքն ու մարդկը:

Մ. ԻՇԽԱՆ

ՀԱՄԱՍՍՏԵՂԻ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐԷՆ

3. ՕՇԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ո՞վ դրաւ այդ ուժն ու մեծ մտահոգութիւնը որբեւայրի կնոջ տղուն՝ պըրուսացի Յակոբին մէջ: Սէօլէօզ զիւղը, Պըռուսոն, առաւելապէս թրքաբնակ, հետապնդին անոր գրականութեան գլխաւոր տարրերը կազմեցին: Ան թերեւս միակ հայ դրագէտն է, որ տուաւ ոչ միայն հայ, այլեւ թրքական բարքերն ու նկարագիրը: Եւ տուաւ առանց նախապաշարումի: Մինչ հայ ժողովուրդը իր սպըռնմանը բերումով ունի ցեղային նախապաշարում, Օշական զերծ էր այդ նախապաշարումէն:

Օշական իր առաջին երեւումով իսկ, որպէս քննադատ, յարձակողականի անցաւ եւ չինայեց մասնաւորապէս անոնց, որոնք կեղծ համարաւ տիրացեր էին եւ հրապարակը կ'աղմկէին: Այդ քննադատական աշխատանքին մէջ ան ջանաց ցոյց տալ աւելի բարձր ճշգրտութիւնով քան որքան յաջողեցաւ: Այդ ցոյց պիտի տայ ժամանակը:

Այդպիսին պարզ բառերով ըսաւ իր մեծ խօսքը, իսկ Օշական բան մը ըսելու համար ուղեց ամէն մէկ բառին տալ առանձինն իմաստ: Բարդ դժերով ճարտարապետական ոճ մը, զոր մենք կը դըտենք իտալական վարպետներուն մօտ, 17-րդ դարուն, կամ սլաւոնական որոշ ոճի զորդերու մէջ, որոնց վրայ ինչքան նայիս՝ կը դտնես նոր, առաջին ակնարկով շտեմոնուած մանրամասնութիւններ:

Օշական աւելի քան ստույգ էր եւ լեցուն կեանքով: Այդ ցոյց կու տայ իր մշակած գրականութեամբ, ուր կեանքը եւ կու գայ: Եւ չգիտեմ գրագէտ մը, որուն մէջ կեանքը այնքան ուժ ունենար, որքան ունէր Օշականի մէջ: Իր այդ ուժով ու թափով ան նոր թարմութիւն բերաւ մեր գրականութեան: Անոր բառերը երբեմն կը դառնան շիղ եւ արիւն: Անոր

քննադատական հեղինակներուն մէջ իսկ արիւնն է, որ շրջան կ'ընէ, ինչպէս երակներուն մէջ:

Ահա Օշականի դրականը իր ժխտական քննադատութեան քով:

Օշականը կանչուած էր մեր պարտէզին մէջ իր ծաղիկը մշակելու: Ան քանի մը տեղ յիշատակած է իր վարպետները՝ Փրուսոն եւ Տոթոնէսկին: Փրուսոն հոգեվերլուծութեան համար նոյնպէս հետաքրքրական դաշտ մըն է, մանրամասնութիւններու վրայ հիւանդագին կերպով կանդ առնող մը: Օշականը փրկողը, անտարակոյս, Տոթոնէսկին էր, որուն մէջ շատ մօտ կ'ապրին սէրն ու ոճիրը. իսկ ոճիրին մէջ կայ խանդ ու կեանք:

Օշականը, այդ մեծ տաղանդը, կրօնցած էր այդ բոլորը իւրացնել եւ ստեղծել իր լուստուր ու ինքնատիպ ճամբան՝ նոր աւելի ներարկելով մեր գրականութեան մէջ:

Այդ հաւատքով ու այդ թափով Օշական տարաւ իր աշխատանքը եւ այդ հաւատքով մօտեցաւ հին ու նոր մատենագրութեան՝ վերադնտհատելու համար արժէքները, դատի կանչելու համար ինչ որ կեղծ է, երեւան բերելու համար հայ ժողովուրդի իրական ձգտումները:

Եւ ի՞նչ ոգի. եւ ի՞նչ հաւատք հայ վարժապետի մը մօտ, որ երբ մեռաւ, իր հետեւ ձգեց մօտ 50 հատոր աշխատանք: Աւելի քան 10 հատոր միայն Համապատկերը, արեւմտահայ գրականութեան նշխարաւոր աշխատանքը: Այդ բոլոր աշխատանքը եղած է օրուայ հացի մօտ՝ հոգութեան ներքեւ:

Այո՛, պէտք է ճիշդ ըլլայ՝ ոչ միայն հասկնալու համար Օշականը այլեւ ինքնաշնչելու եւ պարզացնելու համար անոր ձեւով դիտուած կեանքն ու գեղարուեստական ըմբռնումը:

ՀԱՄԱՍՍՏԵՂ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

ՄԱՐԳԱՐԷՆ

ԽԱՆԻՆ ԶԻՊՐԱՆ

Կին մը որ գրկած էր երեխայ մը ըսաւ.

«Մեզի խօսէ փոքրիկներուն մասին»:

Ու ան խօսեցաւ, —

Այդ փոքրիկները ձերը չեն,

Անոնք ազգիկներն ու տղաքներն են կեանքին՝ որ կը տնայալ
խնայէր համար:

Անոնք ձեզմէ չեն գար այլ՝ կու գան ձեր միջոցով, քէն ա-
նոնք ձեզի հետ են եւ տակայն ձեզի չեն պատկանիր:

Դուք կրնաք անոնց տալ ձեր սէրը բայց ոչ ձեր մտածումը,
որովհետեւ անոնք իրենց սեփական մտածումներն ունին:

Դուք կրնաք պատասխարել անոնց մարմինները, բայց ոչ անոնց
հոգիները,

Որովհետեւ անոնց հոգիները վաղուայ տունին մէջ կը բնա-
կին, հոն, ուր դուք չէք կրնար այցելել, ոչ իսկ ձեր երազներուն
մէջ:

Կրնայ ըլլալ որ դուք ճիշդ ընէք անոնց նմանելու բայց երբեք
մի քանակ անոնք ձեզի նմանցին, որովհետեւ կեանքը երբեք ետ
չ'երթար եւ ոչ ալ կը տնայալ երէկին հետ:

Դուք այն աղեղներն էք ուրիշ ձեր գաւազները կ'արձակուին
որպէս կենդանի նետեր:

Նետաձիգը իր նշանակէտը յաւիտենականութեան ծամբուն
վրայ կը տեսնէ, ու ան իր հուժկու քաղաւկերով կը ծռէ ձեզ որ-
պէս աղեղ, որ կարենայ իր նետերը նետել աւելի աւագ եւ աւելի
հեռու:

Ուրեմն ձեր այդ ծռիւր, նետաձիգի ձեռքին մէջ, քոզ ձեզի
համար հաճոյք ըլլայ,

Որովհետեւ Ան ինչքան կը սիրէ նետը, որ կը քռչի,

Նոյնքան կը սիրէ աղեղը, որ անշարժ է:

Մեզի ուրախութեան եւ տրտմութեան մասին խօսէ, բայտ կին մը:

Ու ան խօսեցաւ:

Ձեր ուրախութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ձեր տրտմութիւնը՝ յիմակը հաճում:

Այն նոյն ջրհորը ուրկէ կը բխի ձեր ծիծաղը շատ անգամ ար-
ցունքներով լեցում: Է:

Եւ ուրիշ ի՞նչ կրնաք ըլլալ:

Տրտմութիւնը ինչքան խորունկ տեղ բանայ ձեր էութեան մէջ,
դուք նոյնքան անելի ուրախութիւն կրնաք պարտւնակել:

Այն գաւաթը որուն մէջ կը լեցնէք ձեր գինին, նոյն գաւաթը
Պի՞թէ բրծում: Է թրտմութիւնը նոյնն է:

Այն վիճակը որ ձեր հոգին կը սփռուի, այն նոյն փայտը մի՞թէ:
փորում: Է դաճակներով:

Երբ դուք ուրախ էք նայեցէք խորը ձեր սրտին եւ պիտի գըտ-
նէք այն՝ որ ձեր տրտմութիւնը տուած է ձեր կու տայ նաեւ ու-
րախութիւն:

Երբ լեցում էք տրտմութիւնով՝ նոյնպէս նայեցէք ձեր սրտին
մէջ եւ պիտի տեսնէք, որ դուք, իրականին մէջ, կու լաք այն քա-
նին համար որ ձեր համայնը եղած է:

Ձեզմէ ոմանք կ'ըսեն ռուրախութիւնը գերիվեր է տրտմու-
թեան:

Կան ուրիշներ ալ որ կ'ըսեն չէ, տրտմութիւնն է գերիվեր:

Բայց եւ կ'ըսեն ձեր, որ այն երկուքը անբաժան են իրարմէ:

Անոնք միասին կու գան. եւ երբ անոնցմէ մէկը ձեր հետ հա-
շի նստած է, մի՞ մոռնաք, որ միւսը անդին կը բնակայ ձեր անկող-
նին վրայ:

Իրապէս դուք տրտմութեան եւ խաղաղութեան միջեւ, ոճա-
րին երկու առկայս թաքեցում կը նմանիք:

Այդ թաքեցը այն ատեն միայն անշարժ եւ հաւասար կը կե-
նան երբ ձեր մէջ պարապութիւն կայ:

Երբ գանձին տէրը ձեզ վերցնէ որպէս ճշարտ կշռելու իր պը-
ծաքն ու ոսկին, կարեւոր է որ ձեր ուրախութիւնը եւ կամ տրտ-
մութիւնը վեր ելլէ եւ կամ վար իջնէ:

Թարգմ. ՀԱՄԱՍՏԵՂ

«Մարգարէն»

Յ. ԳԵՂԱՐԴ

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ՀԱՅ ՏՈՀՄԻԿ ՇՈՒՆՁԻՆ

(ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Արտերկրի Գրականութեան ընթացք տունելու առաջին օրերուն իսկ, ուսանելու համար Ամերիկա եկած անծանօթ երիտասարդ մը, աստղաշող տառերով նոր անուն մը կ'արձանագրէր նոյն այդ գրականութեան միջոցով երկնակամարին:

Մըսրա-Մելիքի ահարկու հարուածէն ետք, փոշի ամպերու ետեւէն բարձրագոյն Սատուրնի Դաւթին նման՝ Հնամասնի, «Գիւղը» եւ «Անձրեւ»ը հրապարակ հանելով՝ յաղթանակի շնորհ մը կը հնչեցնէր Հայ Հանճարի տրեգիկ խաւարեցնել փորձող գեհնածնունդ դահիճներու ականջին,

թէ՛

Վարուժաններու, Սիւմանթոներու, Զօհրապներու, Զարգարեաններու անմարդկային խաչելութեամբ՝ չէ՛ր խաչուած ստեղծագործող Հայը, չէ՛ր կուրացած ընդմիջող՝ աշխարհի եւ մարդկութեան գեղեցկութիւնները տեսնող եւ գանձող նոր արժէքի վերածող Հայուն աչքը, չէր մարած բնա՝ անխօս քարին ու կաւին կեանք պարգեւող յարութեան շունչը անոր, քրիստոսաւայել բարութեամբ լեցուն Հայ սիրտը՝ տրոփելէ չէր դադրած երբե՛ք:

թէ՛

Սուրբով եւ հուրով, բռնութեամբ եւ վայրագութեամբ եթէ կարելի էր աւելնել Հայ գիւղը, ամայացնել Հայաստանի չէն գաշտերն ու այգիները, փնջել

քարտէզէն անոնց դիմադրիւ՛ր՝ կարելի չէր սակայն հայու գանձատունէն խլել՝ Հայ գիւղի գեղեցկութիւնը, մարել՝ անոր խոնարհ երդիկներուն տակ թեւածող տոհմիկ շունչը, խեղդել՝ կեանք կոշտած երեսօթին գեղեցկապոյն արտայայտութիւններէն մէկը՝ Հայ գիւղացիի անապակ հոգին:

Մաքի ու սրտի այս ֆետային, Սպիտակ այս Զիւաւորը՝ ինքզինք կը նուիրէր Հայ գիւղի եւ գաւառի ազատագրման, թիզ մը խնկաւէտ հող, պատառ մը հուր-հրոսն արեւ, ափ մը նախուն արտ, հարսագեղ կանաչ բարտի մ'իսկ չգիջելով թշնամիին:

Բնութեան հետ՝ բնութիւնը շնչաւորող էակները, մարդ թէ կենդանի, հասարակ դուրգուրանքով, մշտանորոգ խանդով ու եռանդով կը փրկէր Համաստեղ ու կը դարձնէր, բոլորն ալ, ազատ քաղաքացի Անմահութեան:

Այսպէս է որ Տափան Մարգարն ու իր զոմէշները, Մանօն ու իր աղաւնիները, գիւղի երէցփոփոխ չափ ծեր Զաւօն, Հայաստանի լեռներն ու ձորերը յիշեցընող դիւագործով կար Ամուն, ստահակ յայտ սիրածարաւ Միջօն, Պալիկ Հօրքունը ու Աղլի Սղոսն, ու տակաւին բանակ մը ամբողջ Հայ գիւղացիներ, իրենց էնթարիով ու բարակ արախչիով՝ պիտի չնչեն ու ասլիքն Հայաստանի թէ Արտերկրի մէջ, մինչեւ այն օրը երբ Հայ մը գոյութիւն ունենայ աշխարհի երեսին:

Համաստեղ՝ այո՛, ի՛նք իրկեց անհետացման, իրական բնաջնջման ենթակայ Հայ գիւղն ու գիւղացին, բայց Հայ գիւղն ու գիւղացին ալ, իրենց կարողին, փրկեցին արուեստն ու արուեստագէտը Համաստեղի մէջ։

Պարբերդի ֆէրչենն գիւղի մէջ աչքերը արևուն բացած այս գիւղացին, ամէն անգամ երբ Հաննց Հարութինիւրը եւ քաղցեհի հով մը փորձեց առնել իր վերայ՝ զրական մայթերէն անցնող շատերէն մէկը եղաւ։

Բայց փորձութեան նման պահէր քիչ ապրիցաւ Հայաստանի լեռներուն եւ դաշտերուն քաղցրալուր այս սրնգահաբը։

Երիտասարդ տարիքէն օտար չքեղ ոստանի բնակիչ՝ Հայ գիւղացիի յամառութեամբ կռնակ դարձուց անոր դունդեղ եւ ալ արուեստական լոյսերուն, եւ երկրպագեց միշտ Մասիսի կատարէն, իր հոգիին խորերէն ճառագայթող իրական լոյսին, Հայաստան աշխարհի անկորնչելի արեւին։

Եւ այդ լոյսին պայծառութիւնը, այդ արեւին ջերմութիւնը դրաւ իր տիպարներու էութեան, իր գիրքերու էջերուն մէջ, ու բարեզարծ Հացադործի մը պէս բաշխեց առատօրէն մտքի եւ սրտի այդ նկանակներն ու նշխարները տաքօգիր Հայութեան։

Ահա թէ ինչո՞ւ տուն-տեղ կորսնցուցած, անդերեզման հոգեհատորներու կրքով ներաշխարհին մէջ պտտցնող եւ օտար երդիկներու տակ Ծիծեռնակի պէս նոր բոյն շինող Հայութիւնը՝ կենարար աւել մը դրաւ Համաստեղի Հայրենաբոյր, դաւառագեղ դիրքերու կողքերուն տակ, եւ կարգաց ու բմբուխեց զանոնք՝ կարողի գիւրասահունթեամբ, ոսկեհիւս երազի քաղցրութեամբ։

Քիչ հեղինակներ կան, որոնք իրենց առաջին իսկ գործերով կը տիրանան արդար համբաւի, կը նուաճեն ընթերցողներու հոգիները եւ երկիրներու ուսման մանները։

Համաստեղ այդ քիչերէն մէկն էրաւ։ Առաջին պատմութեան իսկ բիւ-

րեղացուցին արուեստագէտ-գրագէտի իր դէմքը, գաղաթնացուցին զինք մերօրեայ գրականութեան մէջ։

Աւելի հազուադէպ են այն հեղինակները, որոնք մէկ ռոտունով Հաճուած վարկ մը տարիներու ընթացքին բարոյական դրամագլուխի կը վերածեն, բազմապատկուելով շարունակ։

Համաստեղ եղաւ այդ հազուադէպներէն նաեւ։

Չմանրեց ինքզինք ու իր տաղանդը, ոչ մէկ առիթով, ժամայտնառ չեղաւ սին վէճերով, հրապարակագրական մարդանջներու զոհելով իր եռանդն ու աւանդը։ Միայն միշտ իր բարձունքին վերայ՝ խորագոյն իմաստով արուեստագէտ-գրագէտը։ Առօրեայ իր ապրուստին համար ամբողջ օրը ինքզինք սպառելէ ետք՝ գիւրը հակեց դուխր սեղանին՝ Հայ ողբի գանձերը վերհանելու, գտնելու եւ զանոնք Հայ ժողովուրդին վերադարձնելու անանձնական ուրախութեամբ տոգորուն։

Ժամանակը քուլեց-անցաւ, Համաստեղ մնաց իր տեղը աներեւ։ Ծնւեց Ամբրիկայի հողին վրայ, բայց սնանեցաւ դար մը առաջնական Հայոց լեռնաշխարհի ծաղիկներուն նեկտարով։ Ուրեքը տարին իր մարմինը օտար մայթերէ, բայց հողին արծիւի մագիլներով կառնաւ մրնաց Հայաստանի բարձունքներուն։

Բայց հակառակ Հայ գիւղացին իր համուկ անկեղծութեամբ, հոգեկան մերկութեամբ, լեզուական ասոյթներուն հարազատութեամբ, բարքերու անվթարութեամբ վերարտադրելուն՝ անոնց համամարդկային ջիւղն ու ալ զդոյաբանքները կրցաւ անսեթեւեթ ալ այն պիտի բարձր արուեստով մը կենագործել, որ ունէ Հայ գիւղացիի աւելի (Ակոսի Բակունցն ալ մէջը Հաշուած) ինք՝ Համաստեղն է որ թարգմանուելով օտար լեզուի՝ կրնայ սիրուիլ ու փնտռուիլ օտարներէ մեծ հեղինակի արժանաւայել յարգանքով։

Արուեստի բիրեղ կափարիչին տակ խորացող մարդկային ներաշխարհի եւ

ընունթեան գեղեցկութեան կախարդանքն է որ Համաստեղը կը դարձնէ ամէնէն սիրելի հեղինակներէն մէկը պատանիին եւ ծերունիին հաւատարմէս։ Աւելին, մարդ միշտ նոր հաճոյքով, հոգեկան վայելքով կը կարգայ «Գիւղճի եւ Անձրեւի» հեղինակը իր տասնըհինգ թէ յիսուս տարիներուն։

Ի՛րն է, ու իրը պիտի մնայ բնութեան տարրերն ու մարդիկը հաւատարմիւ մը ընդգրկելով աստուածային Համերգի մը վերածելու անկորնչելի զաղտնիքը։

Ի՛րն է, եւ իրը պիտի մնայ մէկ-երկու պարզունակ հոգիներու, սովորական դէպքերու շրջանակին մէջ մարդկային ամենայնզիւ, ամէնէն խորունկ առամենիւր եւ ողբերգութիւնները քակելու անխորտակելի արուեստը։

Հայ տոհմիկ շունչը, հայկական բընազաւառին մէկ ծայրէն միւսը նաշխուն թեւերը թափահարող հայադրոշմ ոգին արաստածման փոխադրեցին եւ օտար

առողերու տակ ապրեցուցին, ուրիշներու շարքին, գերազանցապէս երկու պայծառ գէճեր։

Բարսեղ Կանաչեան եւ Համաստեղ։ Առաջինը իր երգով եւ խմբավարի ունիի ոտոց պիկով։

Երկրորդը իր դրչով եւ նշխարահամ զբօսով։

Բայց եթէ Բ. Կանաչեան, Սբ. Կարապետի այդ ուխտաւորը, թէեւ ինքնուրոյն երանգով այլ առաւելարար հաւատարիմ ներկայացուցիչը հանդիսացաւ հայ երգի կախարդին՝ Կոմիտաս Վարդապետին,

Համաստեղ իր խառ գոյներով, ջերմ հաղորդականութեամբ, տիպարներու ներքին համաժողկայնութեամբ, մէկ խօսքով՝ արուեստով, գերազանցեց իր նախորդները՝ Թշկատինցին եւ Ռ. Զարգարեանը, եւ դարձաւ հայ գիւղադրութեան անմահ Կոմիտասը։

Թ. Գ.

3. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ «ԱՂՕԹԱՐԱՆ»Ը

Ընթերցում էք Համաստեղի «Աղօթարան»ը եւ զգում, որ հոգեպէս հարստացել էք, որ կեանքը աւելի է զեղեցկացել եւ որ խոկումներն ու որոնումներն նոր արահետ էք գտել անծայրածիր անասուն, մի արահետ, որը տանում է զէպի ինքնամանաւում, հետեւաբար՝ դէպի ճշմարտութիւն:

«Աղօթարան»ը հոգե-բարոյական կամ իմաստասիրական երկ չէ, այլ երբք մարդու ու իր տիեզերքի, իր ներքին ու արտաքին աշխարհների: Այդ՝ ձօնն է լինելութեան, հասարակականացման ու փառաբանման կեանքի ու շնչի, հոգի ու անմահութեան:

Այդ՝ լուսաւոր դուշինքն է մահուան հետ: Համաստեղի եպատուէր խորհրդալուսական դրոշմները չեն, ոչ էլ բնազդեցական վարկածների վերլուծումը: «Աղօթարան»ը բանաստեղծի սրտից մայրթան լուսեղէն ուլաքն է, որը, թափանցելով աշնանային երեկոյի եւ գարնանային առաւօտի միջից, մարդկային պատկերն է գծում յաւիտենութեան ուրբաներում:

«Աղօթարան»ը կենքի լեզւ էրդ երգն է:

Աստուած ու մարդ, բնութիւն ու տիեզերք ամբողջաւորում են Համաստեղի մօտ՝ գոյապաշտ ճառը հանդիսանալով անմահութեան: Ու կեանքը մշակման է, քանի ծառը արագան արմատներ ունի հողի կրճգում, քանի թիթեռն աներկառ խալանքով բացում է իր նախուն թեւերը արեւի առկ:

«Երանի ամոք որ չի երկնիք...»

Երկնիքն ու ամիստար է: Ամոք մէջ պսկաւոր է իմաստութիւնը, մտնաւորն օդը մտնայն ինքնա տունկիւն, որ քնդունակ չէ արեւի ճառագայթներն իր մէջ անմիտ: Հոգ՝ ուր պսկաւոր է Աստուծոյ շունչը, հոգ տիրանալ է սարսափը մահաւանդ:

Ու «Աղօթարան»ը համակ տիրոյ Համաստեղն է՝ մերթ յաթուած ու բազմերանդ, եւ մերթ էլ քնքաւ ու թաւալին, ինչպէս միանի փաթիլները մեծաւոր զիշերին: Սէրը, ետեւան, համամարդկային ու տիեզերական սէրը լինելութեան առանցքն է՝ հիւսիս պատճառը: Ըստ Համաստեղի, սէրը հոգն է, կապալար երկնի եւ վերլին փայլը մահանդ կզնկի վճիտ աչքերի: Ու այդ սիրոյ մէջ բանաստեղծը, գտնում է ներման խորհուրդը, աննիթանալու սաղմը եւ Տիրոջ ներկայութիւնը:

«Մէրը գոյութեան անմշկ է, քլլալու կիրճ ու խորհուրդ մարմնի: Մեծ է քն փայտայնմէ մեր վիշտը ու յանախ արքանմերը մարդարիտի հատկանքն ու ման կ'ըլլան քանկագին, ու արքանմերն մեր միտածումները անկի կը տարաբանի, անկի կը խորհան մեր մարմնի մէջ երբ կը տնջնէ»:

«Աղօթարան»ը մահանցուցի խոսքն է Ամահականին յղում, խոսք սուրբի, որ թաթառում է անմահութեան օտփորում եւ արիք իմաստութեան պտուղներ են կախուած: Աստուծանութեան հասած մարդու պատգամն է՝ ուղղուած Ստեղծագործին համեմատութեամբ՝ խոնարհարար ու ինչն անկեղծութեամբ:

Համաստեղի մօտ գոյութեան պատճառը գերականն է: Ստեղծագործութիւնը, Նա զգում է տիեզերքի դաշնը եւ իր գոյութիւնը պայմանաւորում արարչութեան հետ: Բացասականը միեւն լիստականն է, ժխտումը կեանքի, նպաստակի եւ յարապետան: Բանաստեղծը համազգես է հիւսիս ու հողին, առարկան ու շնչաւորը եւ իր պարտէզի խնամրանաւ ծաղիկի մէջ գտել գաղտնիքը կեանքի: Նա գտել է տիեզերքը իր մէջ, իր մարմնում, իր գոյաբանների մէջ:

«Աղօթարան»ը մէջ կայ շունչը Նարեկացու, չնայր թաղարի եւ իմաստութեան Գրքանի: Այդ

բուլոյրը ու դեռ աւելին: Կայ երկչոտութեան հոգիտը յաղթանակարան մարզը, որ Արարիկ հետ շայնում է կենսաբի ճանապարհներով ու մահուան անմահութեան մէջ: Բանաստեղծը գտել է իրեն, ճանաչել իր եսը: Նա հասել է երջանկութեան:

«Աստուծոյն յետոյ Յշարքիս համ է համարձակը բոլոր գեղեցկութիւններուն: Հոնկէ է, որ իրերը իրենց իմաստուն ցոյքը կը ստանան այնպէս, ինչպէս լուսնկան իր ցալքը կը ստանայ արեւէն ու կը բաշխէ երկրին»:

Միտաբէ խոչնդեացը չի թողնում «Աղօթարան» նունը եւ ոչ էլ բարեկալտ կրօնաւորը: Տիեզերքի անսահման մեծութեան եւ անսահման փոքրութեան էութիւնը գիտակցող մարդն է կեանքնաւոր արշալոյսի տոյժը՝ աշխարհը յառած գէպի հիւլին ու աստղերը: Որոնող մարդն է, որամտաբանող միտքը, որ լառոյն առկա է մեռ, անմեռի մարմին եւ մարմին՝ լուսն: Համաստեղը ցորենի հիւլի եւ տիեզերական փոշու մէջ է գրտնում հասարակը, որ Աստուած է:

«Աղօթարան» Աստուծոյ հրաշ է: Ու Աստուծոն ներկայ է բոլոր անկունք ու շինարար մարմիններէ մէջ:

Այս՝ Էրզն է անմեռի, արեւի, հողի, երգը ծաղիկի, բերքի, կանաչի ու նաեւ երգը կեանքի բերկրանքի, գմբաշի երծարչի ու վառար հոգու: Համաստեղի գերդ երգոցն է, իր հաւատամբի թուղթը:

«Ենչպէս հուսաւ, Տէր...»

«Ենամ բոլորին համար հղած եւ մերդշմակ համանունաւ մը: Եղած եւ իշխանիմ, ծառայիմ, բանտարին, գոգիմ, ամսիտին: Եղած եւ մերդշմակ անկախիմ ստանալիմ ու երեւոյնիմ, ամսիտին ու մեղաւորին ճիշդ տյնակն, ինչպէս հղած եւ մերդշմակութիւնք իմ զգայարաններում, արքայիմ ու ժողովին: Ներէ, Տէր, որ մարդը լիցաւ է քու համանունաւով, շնաւատոյ, որ կըրբանս աչք համանունացիմ լարերը կտրիլ յամեկարծ»:

«Իմաստասիրական բազմաթիւ ու թերեւս երբեմն էլ հակասող աշխատութիւններ կարելի է գրել «Աղօթարան»ի մասին՝ վերլուծելով գործի փնտրութեան տարրերն ու ուղղութիւնները եւ կամ գիտական տեսակներով մատենալ ներկայացնել վարկածներին: Մակայն այդ բոլորը հասարակարար ազդեցիկն լինի, քանի որ Համաստեղին նպատակը իմաստասիրական չի հղել, այլ անհատական դրամատիքի արտայայտութիւնն է: Եւ որպէս այդպիսին՝ բանաստեղծը հասել է իր նպատակին:

տեղին նպատակը իմաստասիրական չի հղել, այլ անհատական դրամատիքի արտայայտութիւնն է: Եւ որպէս այդպիսին՝ բանաստեղծը հասել է իր նպատակին:

«Աղօթարան»ը Համաստեղի գաւառագիրն է: Մի իրաւ ստեղծագործութիւն: Գրական դուռը:

Կարծէք երկնային աղօթք է՝ գերբնային լուսնով շարադրուած, Հոսում է կապոյտ մեղեդու պէս: Ընթերցում էք, նորից ընթերցում, եւ իւրաքանչիւր խոսք կենդանանում է, բերկրաւոր նում եւ տեղիքը կերպով դրոշմուած մեր հողու խորանում:

Ոչ մի արուեստականութիւն, ոչ մի ճիշդ: Ձեզ թւում է, թէ բառերը աներեւոյթ յապաւնեցնելով են շաղկապուած միմեանց: Խոսում են, մթնշուռ, երգում:

«Աղօթարան»ի յոգն պարզ է, անպարզ ու հոյակապ: Ոչ մի անկողի բառ: Խոսքի տեսանութեան մարմնացում:

«Աղօթարան»ում Համաստեղը իր լուսադոյ տարերքի մէջ է: Բառերը բուրում են, պատկերները կենդանանում եւ զաղարկաները թափանցում մարդու էութեան մէջ՝ բացելով մտածութիւնը ազատելու:

Ենք հաւատում, որ կաս, Տէր, որովհետեւ կը գգամ քու շունչը ծաղիկներում մէջ, որով բուրմուղներով կը մտածեն, կը տիրին ու կը մպտին գոյնեքով:

Ենք հաւատում, երբ հասկը իր ցորենի հատիկները կը շարէ, երբ՝ շերտը մետաքսի քնիքով իր մարմնիւնը կը հիւսէ՝ կերպարանափոխելու եւ հասնելու քեւերու կատարելութեան:

Ենք հաւատում, որ կաս, Տէր, որովհետեւ ամէն ամբողջ, երբ կը տեսնեմ ծիսական ցարսւտը արեւին, իմ շրթերէն թիթեւիկի քեւերում պէս քարմ ու մեղմ ազդեցի բառեր կը բարձրանան՝ հասնելու համար Քեզի:

«Աղօթարան»ի լեզուն գերծ է վերացական ու կրօնա-քննադանական արտայայտութիւններից: Ջերմութիւնն ու անմիջականութիւնն են տիրական լառը, եւ այդ իսկ պատճառով մտաշնչի թէ՛ հողուն եւ թէ՛ արտին:

«Աղօթարան»ով Համաստեղը յաւերժացել է կենսական ու դուրսից իմաստը, ներքուցել է ինքնութեան օրենքները եւ մասնանշել մարդու միութիւնը անմահականին: 9

Աղօթարան լինելուց դատ, «Աղօթարանը Հա-
մաստեղի հողեկան դեզերումներից ու ներքին
տաղանթներից ստեղծուած վերջնական յաղթա-
նակն է ճշարտութեան, Բանաստեղծի հաշտու-
թիւնն է Աստուծոյ հետ։

Ու խոհարհ է քանաստեղծը, ինչպէս լեռնա-
յին մանուշակը, եւ միտմամանակ հպարտ իր ա-
ռաքելութեամբ, ինչպէս ամենագուր Ստուտան։

Կիրք կայ Համաստեղի խորքերի մէջ, կար-
միր շարժում ու կանաչ երազ։ Կենդանութեան
հիշլ ախշան դորեղ է, որ համանուագային կըլ-
սոյթով հնչում է լար գոյութեան ամէն մի բե-
կորի սրբից, կորեղից։

«...Ինչպէս փոքրիկ սերմնահատներն են հո-
ղի մէջ, մոյճն է, Տէ՛ր, կրազներք իմ մաքսնի
մէջ։

«Երբ ցորենատար հողին մէջ կ'իյնայ, ա-
մոր մէջ կը սկսի խլրտիլ մարմնային տեճի մը,
որ յաւիտեականութիւնն է։ Այդ տեճեանքն է,
որ սերմին մէջ կը պայթի քաճմուած երա-
զին պէս, կոնայ աւ սոցեզայն»։

Ու կրկնում ենք, մարդ հարստանում է հո-
գեպէս՝ ընթերցելով այս իրաւ ստեղծագործու-
թիւնը։ Աղետանում է մարդու հոգին եւ կեան-
քը ստանում աւելի խոր իմաստ ու աւելի մա-
քուր գեղեցկութիւն։

«Աղօթարանը եզրատ է հայ գրականու-
թեան։

Յ. Գ.

ԻՆՋԻՐԱՆ ՆՄԱՆ ԵՆՔ ԾՈՎԻՆ

Մենք ինչքան նման ենք ծովին, որ խաղաղ է մեր հագին պէս, ախար՝
մեր հագին պէս, մասնկտո՛ իր գեղեցիկ կազաւորում մէջ։ Ծովը իր մէջ ա-
մի ամբողջ երկինք մը ստեղծելով ծանրացած, ճիշդ մեր հագին պէս։ Կ'անցնին
նաւերը բնոցատար, նաւերը ուրուային, նաւերը լուսաւոր՝ մաւառններու ու-
րախ երգերով ճիշդ մեր հագին պէս. Ծովն է, որ կը ծծի յաշկապարհները
դիւքական, կրկները հեղիւքային, ճիշդ ու ճիշդ մեր հագին պէս։

Ինչպէս ծովն է, նոյնպէս մեր հագին է, հայեկն Աստուծոյ։

Ծովը կը խոսի, կը փոփոխի, կ'ափսոսի ու մեր երազներում նման կզեր-
ններում կը զայնուի անկրթանալու չսպասուած տեճեանքով։ Ու արեւմտում նման
մեր երազներն ալ կը վերանորոգուին նոյն յաւիտեական պայտարին համար։

Ինչքան նման ենք ծովին։

«Աղօթարան»

ՀԵՄԱՍՏԵՆ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒ ՍՐՆԳԱՀԱՐ»ԷՆ

ԵՍ ԶՈՊԱՆՆ ԵՄ...

Ես չոպանն եմ Հայաստանի լեռներուն,
 Զոպանն ու *պահ* զանգ ու զնզան ֆարերուն:
 Էն ֆարերուն մէջ էր, որ միշտ կը զնգար
 Անունը զառ, Լալեզար:

Ազգիկն էր ան եզնիկն հաբարս լեռներուն,
 Արծիւի բոյն, երկաթէ գոյն լեռներուն.
 Հայ ազգիկը Ալագեազին ոսկեսար
 Անունը զառ, Լալեզար:

Ոտքը բռալիկ շաղ ու շոգով ան կու գար,
 Անանուխի վայրի հոտով ման կու գար,
 Վարսերն հովին, բարկ արեւով ան կու գար,
 Անունը զառ, Լալեզար:

Ի՛նչպէս պատմեմ շնորհները ես անոր
 Երբ երգելով այցի կու գար ամէն օր:
 Կար ձայնին մէջ ու երգերուն՝ հազար լար,
 Անունը զառ, Լալեզար:

Ու օր մըն ալ սպասեցի, ան չեկաւ:
 Արեւն անցաւ, սպասեցի, ան չեկաւ:
 Կանչեցի ժիր, ձայնս զնգաց սարէ սար,
 Անունը զառ, Լալեզար:

Զայն ձգեցին երկաթ փայտին ինծի հետ,
Թաւիշ տխուր եղնիկներն իսկ ինծի հետ
Զգեցին ողբ, ձգեցին կանչ խելագար,
Անունը զառ, Լալեգար:

Երկու լուսին եկաւ անցաւ վրանէս,
Ուարդերն անգամ թել ձգեցին վրանէս,
Մինչ փայտերուն սարերուն մէջ կը զնգար,
Անունը զառ, Լալեգար:

Օր մըն ալ լուռ հեռացայ ես լեռներէն,
Զմրութիւն երազ ալ ու ալուան լեռներէն,
Առի ինձ հետ արձագանգները հագար,
Անունը զառ, Լալեգար:

Թափառեցայ, եօթ գետերէ ես անցայ,
Եօթ ծովերէ, երկիրներէ ես անցայ,
Ու չգտայ ոչ մէկն անոր հաւասար,
Անունը զառ, Լալեգար:

Հիմա իմ մէջ նոյն լեռներն են ոսկեսար,
Քարէ խոռոչ նոյն անձաւներն անհամար,
Ու կը զնգան արձագանգները հագար,
Անունը զառ, Լալեգար:

ՀԱՄԱՍՏՅՈՂ

Ս. ՎՐԱՏԵԱՆ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԸ

Մի բարեկամ Ամերիկայից գրում է ինձ .

— Այստեղ կը պատրաստուինք տօնելու Համաստեղի ծննդեան հօբանասունամեայ յոբելեանը։ Արդէն կազմուած է Յոբելիմական Յանձնախումբ։ Ատենապետ՝ Արամ Հայկազ, Քարտուղար՝ Յակոբ Խաչմանեան, Գանձապահ՝ Եղաւարդ Սահակեան։

Որ զանձապահ էլ նշանակուած է, ասել է գործը լուրջ հանգամանք է ասել։

Որ Համաստեղի Յոբելեանը պէտք է տօնել, դրա դէմ ոչ ոք չի կարող առարկել։ Բայց որ Համաստեղը արդէն հօբանասուն տարեկան է, այդ գոնէ ինձ համար վիճելի է...

Ես համաձայն եմ Բերնարտ Շոյի հետ.

«Երիտասարդութիւնը եւ Մերութիւնը տարիքի հարց չէ։ Կան քսան տարեկան ծերունիներ եւ կան եւթսուն տարեկան երիտասարդներ»։

Հակառակ որ Համաստեղը, յաճախ մշակուած է ծերերիմ յատուկ իմաստում քեր, իր ասածով եւ ասելու ճիշտով, իր խօսքի ներուժ գորութեամբ, նրա ստեղծագործութեան հիմքը կազմում է երիտասարդութիւնը։ Խօսքս ի հարկէ այն երիտասարդութեան մասին չէ, որ նոր բան ասելու մարմազով սկսել է գրել «կապ-

կերէն»։ Համաստեղը գրում է քարմ, առողջ եւ հարագառ հայերէնով։ Եւ այդ է պատճառը որ նա գերազանցապէս հայ գրող է։

Համաշխարհային երկու պատերազմներից եւ յարատեւ շեղափոխութիւններից յետոյ, գրականութիւնն եւ շեղուց իր բնականոն հունից։ Թնդամօքներից եւ սաւառակներից նետուող ռումբերի ռումբը խախտեց մարդաց մէջ իրականութեան գիտակցութիւնը։ Զուհեմալով նոր գաղափարներ եւ քարմ ազդումներ՝ մարդիկ իրականութիւնը փոխարինում են ցնորքներով։ Համաստեղը ամենից քիչ է ազդուել այդ հոգեբանական փոխից։ Նա իր մէջ է խտացրել հայութեան եւ մարդկութեան յատուկ ազնուագոյն եւ կենսունակ առաքինութիւնները։ Եւ որպէս այդպիսին, նա այսօր ներկայանում է մեզ իբրեւ լուազոյն հայ գրողներից մէկը, որ հայութեան արգանդը կարող էր ծնել միայն ազատ ուշխարհում։

Այո՛, Համաստեղի յոբելեանը պէտք է տօնել, քայց ոչ միայն Ամերիկայում, այլեւ Սփիւռքում. նաեւ Հայաստանում, հաւաքաբար իբրեւ նշան Հայ Մշակոյթի յանրժողովան եւ իբրեւ խորհուրդ Համագային Միութեան։

Ս. Վ.

Դեկտ. 1965

Իւզանկար՝ Ա. ՀՈՒՐԵԱՆԻ

ՆԱԶԱՆԻ

Էծը ռաի պագար տարի,
Էն պագարէն սագ մը առի,
Սագ մը առի, տագ մը առի,
Սագով Խարիս մագը առի:

Եար Նագանի, Նագանի,
Սագով մագով Նագանի:

Հէրս առտուն գոմը մտաւ,
Գոմի մէջը էծ չըգտաւ:
Էծ չըգտաւ, էծ չըգտաւ,
Պատէն կախուած սագը գտաւ:

Եար Նագանի, Նագանի,
Սագով մագով Նագանի:

Հէրս հերսէն առաւ սագը
Ջարկաւ քարին, կտորեց սագը,
Կտորաւ սագը, կտորաւ սագը,
Կտորաւ սագը, մնաց մագը:

Եար Նագանի, Նագանի,
Հագար մագով Նագանի:

ՀԱՄԱՍԵՆՆԻ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՀԵՏ

Մենք իրարու հանդիպեցանք Ամերիկա, հեռաւոր անցեալին:

Երևելք այն օրերուն... Համաստեղի արտայայտութեամբ, քաղցր վիշապի շնչով լեցուն օրեր, որոնք քառասուն տարի առաջ քաւալեցան օտար փերերու վրայ:

Հայկական Տարուսի բարձունքներէն գլորած ժայռի կտորներու պէս, Ծովաց աշխարհէն եւ Սասնայ երկնաքեր գագաթներէն, եփրատի ու Տիգրիսի ջրվեժներով ողողուն, իրար կը գտնէինք Պոսքընի լոյսերուն մէջ:

Բազմաթիւ քաղաքներէ ու ծովերէ անցած էինք ու կեանքի տաք ու պաղը ապրած: Մեր նկարագիրը արդէն ամուր ոսկոր կապած էր, երբ մենք գրայցի Յստեցանք կողմ կողմի: Ու առաջին օրէն, կարծես քէ մանկութեան ընկերներ ըլլայինք, իրարու այնքան հազօրդ:

Մենք ապրած էինք այլազան միջավայրերու մէջ: Տարբեր եղած էր մեռնի կրթութիւնը: Զարտաշի էր մանաւանդ կեանքն ապրելու եւ կեանքը ըմբռնելու մեր հակումը: Բայց, մենք ջերմօրէն իրարու կապուեցանք: Հարազատութիւնը, որ այս պարագային ամուսնի մը չունի, եղաւ անձամբ գոյի մը ու մեզ իրարու կապեց անբաժանելի համակրանքով մը, քառասուն տարիներէ ի վեր:

✽

1925-27 տարիները մեր հանդիպումներուն եւ մեր ներապրումներուն շեշտը տարիները եղան: «Հայրենիք» խմբագրատունը, դիմացի «Զայտ» ճաշարանը, կամ Պոսքընի համրային պարտէզը մեր ամէնօրեայ ժամադրութեան էին: Մեզի հետ կ'ըլլար յաճախ նկարիչ եւ գրող Եղիա Գասպար-պարեանը: Շատ յաճախ լուս եւ ինքնամփոփ պահեր կ'անցնէինք, ու երբ կը մեկնէինք, Եղիան նուրբ երգիծանքով մը կ'ըսէր.

— Այսօր քաւական գրայց ըրինք...

Մեզ փնտռողը անպայման կը գտնէր այդ վայրերէն մէկուն կամ միւսին մէջ:

Համաստեղ ստեղծագործելու իր եռուն քափին մէջն էր ու մենք ամէն օր գրական հորիզոնէն արեւի շող մը վայելելու հագեցանութիւնը ունէինք:

Շատով ձեռնարկեցինք գրական գրայցներու, Պոսքընի եւ Նիւ Եորքի մէջ: Գրագէտներու եւ գրասէրներու խմբակներ կային երկու այս քաղաքներուն մէջ: Նիւ Եորքը մանաւանդ գրական գրայցներու եւ վիճաբանութիւններու կեդրոն մը դարձաւ, ուր երբեմն Համաստեղ եւ Եղիա Պոսքընէն կու գային մասնակցելու իմացական այդ շաբաթուրդին:

Ամերիկահայությունը, Համաստեղի ներկայութեամբ, հայ գրական շարժումին իր մասնակցութիւնը բերելու հոգեբանութիւնը ունէր: Այդ օրերու իր գրական առաջին փայլերը կ'առնէր Յան Արամ Հայկազ, որ հետագային Սփիւռքի գրականութեան անուանի դէմքերէն մէկը պիտի դառնար:

«Հայրենիք» ամսագիրը տիրական դեր մը ստանձնած էր գրական եւ մտաւարական շարժումը առաջնորդելու այդ օրերուն: Ամսագրին շուրջ համախմբուած էին ոչ միայն ամերիկահայ գրողները, այլեւ Սփիւռքի կեդրոններուն մէջ հաստատուած հին ու նոր արժէքաւոր գրողներու գրեթէ ամբողջութիւնը: Գրական այս անդամատանը հերկողներէն առաջին դէմքն էր Համաստեղ, որ սերմնացանի իր բաւար լայն բացած էր ամսագրի էջերուն վրայ եւ իր անընդմէջ ստեղծագործութիւններով դարձած էր համադէպի մասնադր:

Համաստեղ ըստստիկ գրագէտը եղաւ, որ ճամբայ ելաւ հեռաւոր Ամերիկայէն Մերձուոր Արեւելի հայ հոծ գանգաւածները տեսնելու եւ պահ մը ապրելու նոյնպէս տարածքային հայտ: Սակայն իր միտքը չարչրկողը Տէր-Ջօրի անապատն էր... Հոն հշուած էին իր գրականութեան մէջ վերականգնողական տիպերը, հազար հազարով: Ու ինք, որ հոգեկան այնքան խոր դրացնութեամբ ապրած էր անոնց հետ, անգուսպ մզում մը ունէր այցելել զանոնք, շիկացած անապատին մէջ, ուր գերեզման չկար եւ որպէս շիրիմ՝ գանկերու կաշտերը պիտի դիմաւորէին այս տղերքակ ճամբորդը:

Համաստեղ վերադարձած էր այս շրջապատյալէն: Ողբերգութիւնը լռեցեայն կը կրէր իր եղբիւն խորը, ու ոգեւորութեամբ կը խօսէր գաղութներուն մէջ վերապրող հայ գանգաւածներուն մասին: Արիւնքտ անապատներէն հոգեպարտներն ու արքանոցներուն մէջ հասակ մետաղները հայ ազգի յարութեան աւետիսը կը բերէին յաւաքուած սրտերուն: Հին օրերու հայ գիւղաշխարհի պատկերը կը միայնաւորէր գաղթականացման մէջ համախմբուած գանգաւածներուն տղերքական պատկերին, ու Համաստեղի ներշնչութեան կը փոքորկէր ամօրինակ համերգով մը:

Օր մը, երբ վերստին իրար կը գտնէինք Պոսթընի պարտէզի մեծ դիմադրուն տակ, Համաստեղի դէմքին վրայ տղերքութիւն մը կը քրքուար:

– Բանաստեղծութիւն մը սիրտս կը դարդէ, – ըսաւ Համաստեղ, – աւանան մը չեմ կրնար տալ այն միւսին, որ համերգի մը բազմաթիւն արձագանգներով կը լեցնէ հոգիս:

– Երբ երկունքէ բռնուած ես, բան մը կը ծնի, մաղթենք որ տղայ մը ըլլայ երկունքին արդիւնքը, ըսի գուարթօրէն:

Պատասխանս մեզմ ժպիտ մը կը բերէր Համաստեղի դէմքին, քայքայ մեքէի փոքորիկը կը մնար ճակատին:

Այն օրերուն Նիւ Եորքի գրական ասուլիսներէն մէկը Համաստեղին յատկացուած էինք, ու ջերմ գնահատմանքներ եղան երիտաւոր գրագէտին:

Քանի մը ամիս անցնելէ ետք, շրջաններէն վերադարձայ Պոսթըն եւ առաջին այցելութիւնս տուի Ռուբէն Դարբինեանին:

«Ինչ կայ չկայ»ի տավարական մայրաքանդ ընթացք չառաւ: Ռուբէն Դարբինեան կը յայտնէր ինծի, թէ Համաստեղ գրածք մը տուած է ու արդէն լայս պիտի տեսնէ ամսագրի յառաջիկայ թիւին մէջ, ու կ'աւելցնէր:

— Շարաքէն աւելի կ'ընէ, որ այդ գրածները յանձնած եւ գրաշարին, բայց տակաւին թնոր ազգեցութեան տակն եմ: Խորունկ ապրումներու եւ լուսնաստեղծական թռիչքի ինքնաշարժ ստեղծագործութիւն մըն է:

Ուրախացայ, որ Համաստեղ այն երկունքէն ազատած է: Սնունդ էր՝ «Զրոյց շունի մը հետ» գրութիւնը:

Որ ցեղին որսի մարմնէր կ'երգէր եւ շփեղ քրագի մը յաղթերգութեամբ կը վերջանար:

Այս գրածները Համաստեղ իր գրականութեան լաւագոյն էջերէն աւելնէն ուղղորտը քուղթին կը տեսնէր:

✽

Այն գանկը, որ Համաստեղին հետ մտրեղեց Տէր-Զօրէն դէպի եւրոպայ, այսօր կը գտնուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան փարիզի Թանգարանին մէջ:

✽

1927-ին, Ամերիկայի ընկերներէն եւ գրական մեր շրջանակէն կը բաժնուէր քաղցր յիշատակներով:

Փարիզը կը գտնար կեդրոնը գրական մեր երկունքին: Նորահաս գրական սերունդը մեծ թափով նետուած էր արուեստի եւ ստեղծագործութեան ֆառաղիներուն վրայ: Կար «Յարդգող»ի շրջանակը իր պարբերական գրական գրայններով: Մտաւորականներու եւ գրագէտներու միութիւն մը կազմուած էր, որ կանոնադրաբար գրական եւ հասարակական նիւթերու շուրջ զաստիստութիւններ կը սարքէր Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան սրահին մէջ, մտքերու լայն փոխանակութեան առիթ տալով: Միութեան կը նախագահէր փրոֆեսէօր Ազունց: Սէն-Միշէլի եւ Մօմ Պառնասի սրահները տանգական հաւաքովայրեր էին, ուր հին ու նոր գրողներ հանդիպումներ կ'ունենային, ու շատ յաճախ բռնու վիճաբանութեան կը բռնուէին՝ գրական եւ իմացական խնդիրներու շուրջ: Ա. Զօւլալեան, Զ. Նսայեան, Վ. Թէֆէեան, Կ. Զարեան, Երբեմն Ա. Իսահակեան իրենց յատուկ անկիւնները ունէին, ու անոնց շուրջ՝ անհանդարտ երիտասարդներ՝ Շ. Նարդունի, Վ. Շուշանեան, Ե. Շահնուր, Ն. Պէշկէպաշլեան, Օհան Կարօ իրենց երիտասարդ շփոխումներով տարեցներու հանդարտ մըքնաբերութեամբ կը փոքորէին: Վերանորոգման եւ վերածնունդի բռնու փափաքներու ժամանակաշրջան մը կ'ազդէին, վաղուան լատենտութեամբ տոգորում:

Այդ օրերուն, եթէ չեմ սխալիր, 1928-ին, Փարիզի Ժնոնի մէջ մուտք գործեցին Համաստեղն ու Նզիա Գասպարեան, լոյս ֆազաքի կեանքով գինովնալու: Մենք կրկին իրար գտնեմք քրեք հրացանակիրներուն պէս, եւ մեր աղայակցայր տեղաւորուեցաւ Մօմ Պառնասի «Բօղոմտ» սրահները, որ միջազգային գրագէտներու, նկարիչներու, տարածատեղեւորներու եւ արուեստագիտութիւններու տեսական ժամադրաւայրն էր:

Մօմ Պառնասի այս միջազգային քսիտութիւն մէջ, զարտաւրի խմբակ մը կազմած էինք մենք, ապաւինելով իրարու, որպէսզի կեանքի ջրապտոյտը մեզ չկլկնէր:

Դիւրին կլանուող պտուղներ չէինք: Հայ գիւղը կը գգայինք մեր ռաֆերուն տակ ու կարծես չեանքէն նոր վար իջած սրգահար հովիւներ ըլլայինք, մեր սագին ու հագին սիրահար: Նկարագրի եւ հագեկան աշխարհի

այդ ապացույցով անկիւնէն կը դիտէինք արտաքին աշխարհը: Մեր ամէնօրեայ գրոյցները հարադրայթն էին հայ մշակոյթի, փրանսական մտքի եւ ամերիկեան կեանքի նիակարային: Ու մեզուի թռչններ կ'ընէինք արեւելքէն արեւմուտք, երկրէ երկիր, միշտ վերադառնալով հայկական փերակին պատճառած հանգիստին:

Համաստեղի միտքը, աչքը եւ ականջը յայն քաջաւած էին Եւրոպայի ու մասնաւորաբար փրանսական գրական շարժումին վրայ: Առանց նորաթեան հովերէն տարուելու, նոր ուղիները կշիռի կը գարնէր: Գրական իր առաջին ժայլերը *սէփարիդի* հակամներ ցոյց տուած էին, ու Համաստեղ հանգիստով կը դիտէր Մօն Պառնասի շարժապատկերը, որ բոլորովին նոր գունաւորումներով կը ներկայանար:

Եղիա Գասպարեան կը հետեւէր արաբստի համալսարանին եւ մկարմերու շարք մը կ'աշխատէր, միեւնոյն ժամանակ քատերական եւ բանաստեղծական ստեղծագործութիւններով կ'աշխատակցէր «Հայրենիք» ամսագրին:

Գրական հանդիպումներն ու գրոյցները իրարու կը յաջորդէին, մասուլը արձագանգ կ'ըլլար այդ վիճարանութիւններուն: Ազգային, թէ միջազգային գրականութիւն: Արուեստը արուեստի՞ համար, թէ նպատակ մը, խորք մը վեր հանելու դիտարարութեամբ: Գրական դպրոցներու հակամարտութիւնները վէճի եւ գրոյցի նիւթ կը գառնային հայ մտաւորական եւ գեղական շրջանակներու մէջ:

Համաստեղ այդ բոլորը կը նկատէր «պարսպ վախտի խաղալիք»: Ան կը զաւանէր, որ իւրաքանչիւր իսկական հեղինակ իմքին գրական զպրոց մըն էր:

Այդ օրերուն, մեր խմբակի գրոյցներէն թելադրուած, Համաստեղ տպագրութեան յանձնեց պատմութեան իր երկրորդ նստորը «Անձրեւ» խորագրով, որ յոյս տեսաւ Փարիզ, 1929-ին:

Մասուլը եւ գրական շրջանակները քննութեան նիւթ դարձուցին «Անձրեւ»ը, եւ մեծ համակրանքով արտայայտուեցան Համաստեղի գրական տաղանդին մասին:

✱

Ամերիկա եւ Փարիզ, մեր բարեկամական յարաբերութիւններուն ընթացքին, կ'ըլլային հաստատել, թէ Համաստեղի գրական ստեղծագործութիւնները կը բխէին անոր ներքին խորունկ ապրումներէն: Իր տիպերը իր հետ կը պատէին, իր հետ կը խօսէին, ու անոնց մարդկային ուրախութիւններն ու տառապանքները կը վերակերտուէին իր հոգիին մէջ, եւ տեղական գունաւորումը պահելով հանդերձ, դուրս կու գային գիւղի եւ քաղաքի շրջանակէն ու համամարդկային կերպար կը ստանային: Այս փուլերէն անցած, Համաստեղը հարկադրուած՝ երկունքէն կ'ազատուէր միայն այն առիթով, երբ թուրքին կը յանձնէր իրմէ անբաժան տիպարը եւ անոր կեանքը: Այս անկիւնէն դիտողները գոնեւ միշտ պիտի կրնան գտնել մարդկայինը Համաստեղի պատմութեան, վէպերուն եւ բանաստեղծութեան մէջ: Մարդկային խորունկ ակօս մը, որ իր տիպարներու ներքին էութիւնը գուրդանքով կը տանի համամարդկային նշանաւոր հեղինակներու ստեղծագործութեանց հետ:

Տեսնելը քննող յատկանիշը պիտի մնայ Համաստեղի գրականութեան. ու այդ ա'չ միայն գոյն, բարք, եւ բնապատկեր է, այլ բարձունք է,

հրաշալի ամբողջութիւն մը, հայ ժողովուրդի էութենէն բխող բարմամբ, որ աղբիւրը եղաւ Համաստեղի ծաւալում գրականութեան, ու տախտակներէ՝ կամար կայաց զէպի համամարդկային գրականութեան քարձանները:

Եթէ օր մը Համաստեղ հանդիպում ունենայ Ջեյսովին, Կի Տը Մօփա-տանին, Կնուտ Համաունին, կամ Ալֆօնս Տօտէին, անոնք իր հետ պիտի խօսին շատ հին ծանօթի մը պէս: Ու եթէ անոնք իրենց տիպարները տեղ մը հաւաքեն, աշխարհի քրտէ անկիւն, այդ տիպարները իրարու քարեկամ պիտի գգան, առանց բառ մը իսկ իրարու հետ փոխանակելու:

❖

Համաստեղ բռնկումն նկարագրիւր չունէր, իր ապրումներն ու զգացումները չէր ազդակներ. եւ սակայն, ամէնէն զգայուն մարդն էր իր բարեկամական եւ ընկերական յարաբերութիւններուն մէջ: Հին այն օրերուն, մեր հանդիպումներու ընթացքին, խորապէս գիտէր տպաւորել Համաստեղի քառաբեամբ եւ սիրով գեղուն սիրտը: Չարն ու բարին գաղափարներէն թափանցող հայեացք ուներ Համաստեղ: Եռուն կեանքը, որ մեծ կ'ապրէինք Փարիզի մշտապէս խառնարանին մէջ, երեւոյթներ կը պարզէր մեր շուրջն ու բոլորը, մեզմէ աննշմար, ու Համաստեղը կ'ըլլար կարճ մատնանշում ընտելը, որմէ ի յայտ կու գար պարզ պատկերը, բարի ու չար յատկանիշը դիմացի անհատին, կամ սիրով բռնկումն երիտասարդի մը, միւս սեզանին կռքեամ:

Երբեմն սիրոյ լարերու վրայ կը մտադէտնէ, եւ որովհետեւ գաղափար չունէինք իրարմէ, շատ յաճախ Համաստեղին կը քննադէտնէ, որ վեհական քայլ մը առնէ եւ ազուր սէր մը մնայուն պսակով գաղափարէ:

— Տեսնենք, բան մը պիտի ընենք, — կ'ըսէր գիւղացի մարդու հաստատակամութեամբ եւ զգուշութեամբ: —

Սոցիալ Գաղափարեան սիրահարուած էր իր նկարչութեան եւ գրական աշխատանքներուն: Աւելի փոքի մարդ էր ու կարծես վերջակէտը դրած էր կեանքի այդ աղբիւն: Մինչ Համաստեղ համայն կեանք էր, կրակ մը կար առաջ տրտն մէջ, որ շատ յաճախ կը մտազայթէր անոր գուսպ դէմքին վրայ:

Այս ասկէքիին ծայրը գտնելէ ետք, մեր գրոյցները սիրոյ նուագներով կը թրթռային: Կը կռահէի թէ ի՞նչ գագայում մը Համաստեղին ներաշխարհին մէջ ելնէ նետած էր, ու գունագեղ գործածած մը ձեւ կը ստանար հոն: Սոց ու ճապի մթնոլորտի մէջ մէջ, վերջապէս օր մը Համաստեղ իր սրտի էջերէն մէկը քացաւ:

— Ինչ աղջիկը որի՞չ է, սիրտս կապուած մնաց անոր, շատ տեղերէ անցայ, բայց աչքս անկէ չկրցայ թարթել: Կարծես խօսքը կ'երթայ պատանկան օրերու, երբ ինք աղջիկ մը տեսած էր գիւղի աղբիւրի ափին:

— Տո՛ւ, երազային բաներ մի ըսել, տեսնեմ է, որ ներկայ իրականութեան դառնաւ: Եւ Մոփաց աշխարհի էն տեսած աղջիկներդ որտեղէ՞ն մարմն, — ըսի եւ գարմացած՝ Համաստեղի աչքերուն յառեցի նայուածքս: Խնդաց: Բարի ժպիտը տարածուեցաւ ամբողջ դէմքին:

— Կարօ, դու էն աղջիկը տեսած չես, հիմա Ատլանտիանի ափին, Նիւ-Եորքի եւ Ֆիլատելֆիայի հարկումին վրայ է. ետ պիտի երթամ եւ գտնեմ էդ սրբուհին:

— Կատակի մի տար, — ըսի, այսօր սուրբ աղջիկներ չկան: Լիաթոք ու բարի խնդուք մը:

Ու ապա, խոստովանանքի պէս, պատմեց իր համակրանքը այն ազգը կան հանդէպ, որ սուրբ մը չէր, այլ աղուոր մը, Սրբուհի անունով:

Համաստեղ վերադարձաւ Ամերիկա եւ իր սէրը պսակեց ծաղկուն կեանքով, երջանիկ ընտանեկան մթնոլորտ մը ստեղծելով իր շուրջ:

Եօթանասուն տարիներու բարձունքին եղբոր մը սիրոյ խոստովանութիւնները դիւրութեամբ արձանագրեցի, որպէս վկայութիւն:

Համաստեղ Փարիզէն վերադարձաւ Ամերիկա ու լծուեցաւ իր առօրեայ գործին: Ամերիկա եզազը պիտի գործէ մեքենայի մը պէս: Համաստեղի համար գործը պարտադրանք մըն էր, ու մնացած ժամանակը գրականութեան յատկացուած կը մնար: Քիչ էր այդ ժամանակը, բայց որքան կը ճանչնամ Համաստեղը, գործի թէ գրոյցի պահերուն, ամառ միտքը ճախարանի մը պէս կը դառնար իր ստեղծագործութիւններուն շուրջ: Հախարակէն հետգիտէ պիտի ֆակուլթի մըն հիւսկէները, որոնք ամառ գրականութիւնը հիւսեցին:

Ձուշացաւ նաեւ արտայայտ լուրը:

Համաստեղ սիրոյ հարօտը կապած էր իր գլխուն:

Մեր խմբակը ցրուեցաւ: Հայաւ Պակաստանի: Եղիա Գասպարեանն ալ վերադարձաւ Ամերիկա: Փարիզէն միայն նամակագրութեամբ պիտի կարենայի հաղորդակցիլ անոնց հետ:

Ու այսպէս, Համաստեղ ազատուեցաւ իմ հեղափոխէն, եթէ գրական ջիւղ հղարարակցութիւն մը հեղափոխութիւն հաշուենք:

Անձնական քղբակցութիւններէն դատ, երբեմն Ռ. Գաբրիէլեանէն եւ Ե. Գասպարեանէն տեղեկութիւններ կը ստանայի մեր Ուստա Մակարի մասին: Ու օր մըն ալ, երբ ես ապրէն հեռացած էի Փարիզէն, ու կը գտնուէի Հալէպի արեւելեան ժխորին մէջ, ձիաւոր սարսափողակ մը կը հասնէր ու ինծի կ'աւերէր, թէ Սպիտակ Տիւարը ճամբայ ելած է:

Մեծ ուրախութեամբ դիմաւորեցի «Սպիտակ Դիւարը», որ «Հայրենիք»ի մէջ արշաւի սկսած էր: Զինավառ մարտիկը սերտ մտերմութիւն մը կրնար ունենալ ինծի հետ, ու լննէ վէպի բոլոր հատուածներու ընթացքին, յաճախ իրարու հանդիպեցանք:

«Սպիտակ Դիւար»ի առաջին հատուածը կարդալէ ետք, տպաւորութիւններս ընդարձակ նամակով մը յայտնեցի Համաստեղին: Ատկէ ետք, ամէն ամիս, նամակ մը իրմէն ու նամակ մը ինձմէ իրար կը խաչածուէին Առլանտիկի վրայ: Ու եթէ քիչ մը ուշացնէի վերլուծական նամակը, Համաստեղէն կը ստանայի երկտող մը, որ հրաւայական պահանջ մըն էր.

— Նամակիդ կը սպասեմ, ուշացուցիր...

Այսպէս, մօտաւորապէս տասը-տասնըհինգ նամակներ գրեցի Համաստեղին: Այդ նամակները եթէ կորսուած չեն, աւելի հարագատ վերլուծում մը կրնան նկատուիլ «Սպիտակ Դիւար»ը վէպին, քան տպագրութեան յանձնը աքիւէ գրախօսական:

«Սպիտակ Դիւար»էն ետք, Համաստեղ ստորագրեց «Այծեռամար»ը, «Հայաստանի լեռներուն սրնգահարը», «Քաջն Նազար եւ 18 պատմութեաններ» հատորը, եւ հետոքի չմտած շաբթ մը ուրիշ գրութիւններ: Համաստեղ

տեղ հաւատարիմ մնաց իր գրական նկարագրին թէ՛ տաեմիկ եւ թէ՛ մարդկային լայն հորիզոնով:

Համաստեղ գրագետը զագաթ մը կազմած է մեր վերջին կէս դարու գրական հորիզոնին վրայ: Քառասուն տարիներու ընթացքին գրական գնահատանքներս ոչ միայն աւելի ծառայաւոր գտան այս հեղինակի նոր ստեղծագործութիւններով, այլեւ զիս մղեցին ըսելու, թէ Համաստեղի վաստակը քարերով իր տեղն ու արժէքը պիտի ունենայ մեր գրականութեան անկորուստ բաժնին մէջ:

Համաստեղ վերջին կէս դարու հայ գրականութեան Սպիտակ Ձիււորն է, եւ ապագային աւելի պայծառ պիտի ելնի անոր արձանագոյնը Հայոց ծաղկուն ալիքին մէջ:

✽

Տարիները յաջորդեցին տարիներուն երեք տասնամեակէ աւելի ու մենք գոհացանք ճամագրութեամբ եւ առիթը չունեցանք իրարու հետ գրոյցի նստելու:

Այդ ժամանակամիջոցին տխուրքիւնն ունեցանք յաւիտ բաժնունելու եղիւ Գոսպարեանէն: Համաստեղ մեծ գուրգուրանքով եղիւյի ձեռագիրները ի մի հաւաքեց. որոնցմէ ամսօր մը հետագային հրատարակուեցաւ «Բազին» ամսագրի մէջ: Իսկ նկարներու հաւաքածոյ մը, որքան գիտեմ, գրկուեցաւ Հայաստանի քանդաւանին:

Տարիները արագ տեւեցան կ'անցնէին, ու մենք լաւ բաներու սպասումով՝ կարծես մեր տեղը կանգնած կը մնայինք կազմի ծառի մը պէս: Կեանքը կ'անցնէր, թէ տարիները: Հաշուի առած չէինք:

Ու օր մը, գրականութեան դասի պահոււմ, դասարան կ'առաջնորդուէին չորս օրիորդներ, հեռաւոր Ամերիկայէն ժամանած, հայերէն սորվելու համար Շանթի եւ Աղբալեանի ձեռնարանին մէջ: Մէկը անուցմէ, սեւաշեշտ կարիկ մըն էր, Համաստեղի աղջիկը:

Պասի պահէն ետք ջերմօրէն քաջայերեցի նորեկները, որ վնասկեմ քայլ մը կ'առնէին՝ հայեցի դաստիարակութիւնն ալ աւելցնելու ամերիկեան իրենց կրթութեան վրայ:

Հաբոյ ու Գործ, ու Լորիկը եղաւ առաջին քայլ առնողը.

– Տէտին քեզի շատ բարեւունք ունի:

– Տէտին ա՛յլ է՝ օրիա՛րդ:

Լորիկը քիչ մը ժպտաց, ու աւելցուց.

– Ի՞նչ հայրիկը:

– Ուրեմն Համաստեղը Տէտի՞ դարձած է, բացազանչեցի զարմացած: Օրիորդները խնդացին ու խառնուեցան աշակերտներու եղամիմ:

Տէտին միտքիս կը պատկերացնէր կորաքամակ Համաստեղ մը:

Բախտը այնպէս բերաւ, որ երեսունընեակ տարի ետք, եւ Ամերիկա քաջիմ եւ իյնաւ Պոսթըն, եին օրերու մեր կեդրոնատեղին:

Ու տես Համաստեղը, կազմի կանգնէ մը պէս քիմաց: Ոչ տէտի եւ ոչ իսկ հայրիկ, այլ կայտառ երիտասարդ մը:

Տէտի կոշտարը սրբուցաւ միտքէս, ու այսօր, Համաստեղի եօթանասուն ամեակին, կ'ողջունեն կայտառ գրագետը, միշտ սպասելով ամօր նոր ճառագայթումներուն:

Կ. Ս.

Համաստեղ, ուղիղ գծով ժառանգորդը կը հանդեսանայ նրբմեան Հայրեկին, Թլկտանցիին եւ Զարգարեանին, հայ գրականութեան մեծ ետին բունին վրայ՝ վերապայք զազաթը կազմելով։ Ամբողջ Հայաստան մը իր մարդերով, կեանքի բազմազան երեւոյթներով, եւ շրջապատով կը վերակենդանանար Համաստեղի գրականութեան մէջ։ Իր առաջին գրքին տնունը (Գիւղը) սմանց կարծել տուաւ, թէ գիւղացիք մըն է Համաստեղ։ Բառին արտաքին տուածով միայն ճիշդ է այս որակումը։ Եթէ Հայաստանը ամբողջովին գիւղ է, դիւրութեամբ կրնանք շրջել բառը եւ ըսել՝ Հայաստանացիք մըն է այս հեղինակը։

Համաստեղ մեր ժամանակակից գրականութեան մէջ առաջնակարգ գէջք մըն է՝ որպէս պատմական գիրք, որպէս վիպագիր եւ որպէս թանաստեղծ։

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Համաստեղ մեր նոր գրականութեան մէջ առաջնակարգ տեղ մը կը զբաղէ իրրեւ գիւղացիք։ Ինչն է, որ վերակենդանացուց հայ գիւղն ու գիւղացին նախորդ մեծ պատերազմէն ետք։ Գրեթէ իր բոլոր տիւրերէն խոնարհ գիւղացիներն են, որոնք կ'ապրին ու կը գործեն իրենց հարազատ միջոցներով։ Բնութիւն, գիւղացի, գիւղական կեանք. դիւրութեամբ տեսնել իր ստեղծագործութեան տարրերը։ Օժտուած է գիտելու կարողութեամբ եւ իրականութեան պայմանէն գիտելու համարողողութեամբ։ Իր մէջ գիւղացի չէ երեւակայութիւնը։ Կեանքը կը պատկերացնէ այնպէս, ինչպէս որ է եւ ոչ թէ այնպէս, ինչպէս կ'ուզէ ինք որ ըլլար։ Ոճը պատկերային է, նոր ու ճշգնտիւղ։ Լեզուն՝ պարզ, մըհաւ, անպաշտ, մոզմոզական տարբերով հարուստ։ Ունի հսկայարար ելումը։ Եւ, որ իր գրականութեան կը դարձնէ հանելի եւ ուշադրուի։

Բ. ԹԱՇԵԱՆ

Համաստեղ հիմնական բոլոր արժանիքները ունի, այս վէպը (ՎՊպատակ միտարծը) վերջին երեւոյթանակի մեր կոթողական նուաճումներէն մէկուն վերանկար համար։ Գիտէ զբաւել, ներշնչել, թելադրել։ Մանաւորաբար առաջին հատորին մէջ կը մնայ անթոյցելի։ Երկրորդ հատորին մէջ միայն կրկնութիւններու եւ կարգ մը երկարագուծներու գոյութիւնը ենթադրել կու տայ, որ աւելորդ հեղինակը յոգնած է այսքան լախուշով վէպի մը թեթեւ պահանջներէն։ Կ'ընդգծենք յաւային մեր այն հաստատումը, որ ծուկի չի գար, ու կը յաջողի լման փառքի մը վերածել իր գործը, իրեն ու մեր գրականութեան համար։ Բանաստեղծի եւ արուեստագէտի իր խոսնունտով՝ Համաստեղ իր այս գիւղացիներէն կրկնելով փրկած է միտարծի, առարկայական պատմութի մը հանդէս դարձնել։ Ընթերցողը կը մնայ այն խոր ու տիրական տպաւորութեան տակ, որ Հայաստանի պատկանելի աւելի՝ այդ վէպը ուղիղ գծով համամարդկային իտէալներու եւ իրաւունքներու պաշտպանութեան գրոշ մըն է։

Վերջին երեւոյթանակի մեր գրականութեան մէջ, Համաստեղ ամէնէն տիրական գէջքն է պատմականը։

Մ. ԹԻՕԼԻՅԵԱՆ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԳԻՒՂԸ - ԳՈՐԾԸ, 1924

ԱՆՁՐԵՒԸ - ՓԱՐԻԶ, 1929

ՍԳԻՏԱԿ ԶԻՍՒՈՐԸ (ԿՐԿՈՒ ՀԱՄԱՐ) - ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԵՍ, 1932

ԳԱՋՆ ՆԱԶԱՐ ԵՒ 13 ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ - ԳԱՀԻՐԷ, 1935

ԱՂԹԱՐԱՆ - ՊԷՐՈՒԹ, 1937

ԱՅՆԵՏՈՄԱՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ - ԳԱՀԻՐԷ, 1960

ՀԱՏՈՐԷ ԳՈՐԾ ՄՆԱՅԱԾ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Սպիտակ Լեռներու Տէլ»	Հայրենիք Ամսագիր	Դ. Տարի, Թիւ 2
«Թռիկն եւ հալլէի գիտաւորը»	Ամերիկ. Հանքադիտակ	1925
«Նիւ Եդբէր Տէլ»	Հայրենիք Ամսագիր	Դ. Տարի, Թիւ 8
«Վերադարձը»	» »	Ե. Տարի, Թիւ 1
«Ներքայն օրերուն երեխայ էր»	Թեոդիկ	1927
«Գաւառը եւ Թիւականներ»	Հայրենիք Ամսագիր	Զ. Տարի, Թիւ 6-7
«Կորին Միլանիէան»	» »	Է. Տարի, Թիւ 4
«Շրջանը եւ Բաֆֆին»	» »	Ժ. Տարի, Թիւ 8
«Գրիտոսի երկրորդ գալուստը»	» »	Ի. Տարի, Թիւ 3-6
«Կարճալանջը»	Հայրենիք Տարեգիրք	1946
«Երկկամուռ»	» »	1947
«Առաջին ծիւղը»	» »	1948
«Նիկոլ Աղբալեան»	Հայրենիք Ամսագիր	ԻԶ. Տարի, Թիւ 1
«Ա. Աւարտեանի մահուան առթիւ»	» »	ԻԶ. Տարի, Թիւ 7
«Եղիա Գաղաթեան»	» »	ԻԷ. Տարի, Թիւ 2
«Էնը»	Ակօս	Զ. Տարի, Թիւ 3
«Ն. Աղբալեանի եւ Գ. Օշականի մատեն»	Հայրենիք Ամսագիր	ԻԷ. Տարի, Թիւ 12
«Ն. Աղբալեան, Գ. Օշական»	Ակօս	Զ. Տարի, Թիւ 5
«Զբոսիչ համայնագիր»	Յաշտապատում	
«Բարեկամի մը հետ»	Հ. Գ. Դաշնակցութեան	Պաքսն, 1960
«Թարգմանութիւններ Թալիլ Ճիւրախէն»	Ակօս	Է. Տարի, Թիւ 5
«Կ. Սառուհիի «Գրական Գաւառներ» զբոսի առթիւ»	Հայրենիք Ամսագիր	ԻԹ. Տարի, Թիւ 3
«Սփիւռքը եւ Հայ Գրականութիւնը»	Միջմարտի Գրական Տարեգիրք	1957
«Բանաստեղծութիւնը»	Միջմարտի Գրական Տարեգիրք	1958
«Հայրու ոգին»	Բացքն	Ա. Տարի, Թիւ 1
«Հորան ու Կարան»	»	Բ. Տարի, Թիւ 10
«Սոսիալ-Նովայի 250 տմեկին»	»	Դ. Տարի, Թիւ 12
«Խորհրդ»		
«Յաւերտեանի ճամբարը»	»	Դ. Տարի, Թիւ 4-5

«ԲԱԳԻՆ»Ի ԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐԸ

ՆԻԻԹ՝ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ «ԱՅԾԵՏՈՄԱՐ»Ը
ԶԵԿՈՒՑՈՂ՝ Պ. ՄՆԱԿԵԱՆ

«Բագին»ի այս տարւան «Գրական զբոյցներ»ու քաջամը կատարուեցաւ Արթ. Ալիքեանի «Բարեխոսայ Հիւանդան»ը գործին քննարկումով. գեղարարութիւն էր եղ. Պոյանեան: Երկրորդ նիւթը, Պ. Սնակեանի գեղարարական Համաստեղի «Այծետոմար»ը եղաւ:

Պիտի տանք հիմնական գիծերը քէ մէկ քէ միւս գրաւորներ:

❖

Պ. Սնակեանի կարդացած ընդարձակ գեղարարական ետք, որ կը ներկայացնէր «Այծետոմար»ը իր հիմնական գիծերուն մէջ, տալով ճշման ասեմ այդ գիծերը կանգուն պահող բանաստեղծական արտայայտութիւններէն կարգ մը ընտելներ, հաւաքեալքը արդէն բացառած համարուեցաւ, եւ գրաւոր վարդ էր. Պոյանեան հրաւիրեց արտայայտուիլ ուղղակի, որ ծայր ուղիք եւ յայտնեմ իրենց կարծիքը այս ուղագրաւ գործին մասին:

Զրոյցի ընթացքին յաջորդաբար խօսք առին եւ արտայայտուեցան Յ. Գեղարդ, Տօք. Բ. Փափագեան, Պ. Սնակեան, Եղ. Պոյանեան, Բ. Նաւասարդեան, Կ. Գազանեան եւ ուրիշներ:

Կարծիքներու լայն փոխանակումէն ետք, որ տեւեց երկու ժամէն ասելի, շօշափուեցան զարծիք մէջ եղած հիմնական հետեւեալ կէտերը:—

Դիտուեցաւ առհասարակ, որ «Այծետոմար»ը Համաստեղի ընդհանուր գաղափարէն շեղում մըն է, պահելով հանդերձ հեղինակի տաղանդին ու անհատականութեան շեշտ մկարագիրը եւ արուեստին բարձր սրբելը:

Կարծիք մը յայտնուեցաւ նաեւ, որ յոռետեսութեամբ գրութեան երկ մը կը նկատէր «Այծետոմար»ը, բաղդատած հեղինակին միւս գործերուն: Նոյն կարծիքին համաձայն, արուեստի տեսակէտով ալ գործը տեսիլանով մը վար կը մնայ Համաստեղի միւս մուսնումներէն:

Դիտուեցաւ՝

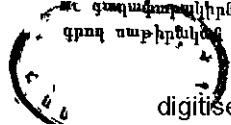
Որ գիրքը բնագանցական ժտածումներ ունենալով հանդերձ, մեր կեանքի ընդհանուր պատկերն է, վերջին կէտ դարու Հայութեան օրագրութիւնը, մեր յեղափոխութեան արձագանգը:

Ապա՝

Նկատուեցաւ խորհրդանշանաբար լեցուն երկ մը՝ մարդկային ուրացումը արդարութեան եւ իրաւունքի, ինչպէս եւ բռնութեան մասին:

Նշուեցաւ նաեւ՝

Որ «Այծետոմար»ը մարդկային մտիրական գաղափարներէն ու գաղափարակիրներուն մանրացումը եւ զանազանաբար տարածագրող սաքիրակներ յաջող ստեղծագործութիւն մըն է:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 20 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 7 ՏՈՒԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 2 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէ:-

G. SASSOUNI

Rue Sélim Boustany, Beyrouth - Liban

digitised by A.R.A.R.@